

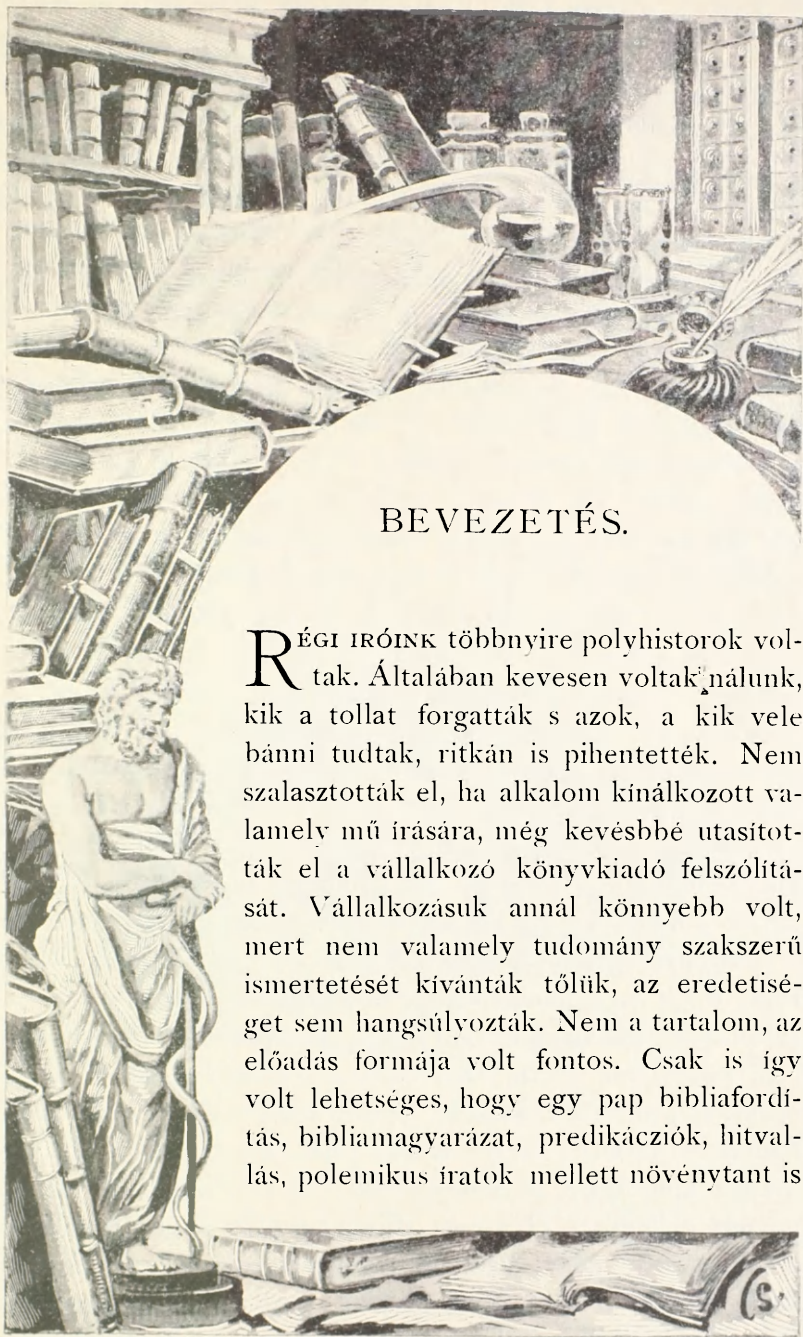

PÁPAI
PÁRIZ FERENCZ

(1649—1716)

IRTA

DE DÉZSI LAJOS

BEVEZETÉS.

RÉGI IRÓINK többnyire polyhistorok voltak. Általában kevesen voltak nálunk, kik a tollat forgatták s azok, a kik vele bánni tudtak, ritkán is pihentettek. Nem szalasztották el, ha alkalom kínálkozott valamely mű írására, még kevésbé utasították el a vállalkozó könyvkiadó felszólítását. Vállalkozásuk annál könnyebb volt, mert nem valamely tudomány szakszerű ismertetését kívánták tőlük, az eredetiséget sem hangsúlyozták. Nem a tartalom, az előadás formája volt fontos. Csak is így volt lehetséges, hogy egy pap bibliafordítás, bibliamagyarázat, predikációk, hitvallás, polemikus iratok mellett növénytant is

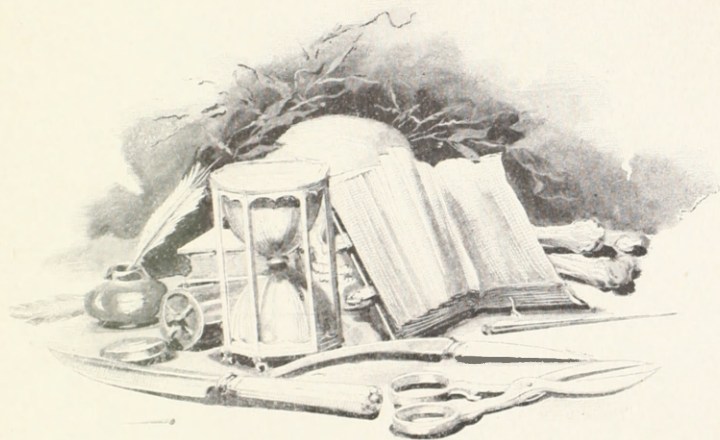
irjon; hogy egy másik theologiai értekezéseken kívül Erdély aranybányászatáról, a pestisről és scorbutról s az észjogról is írt s a theologia, bölcsészet, számtan, helyesírás, classica philologia tárgykörébe tartozó műveket rendezett sajtó alá; nem is említve egy külföldre szakadt hazánkfiát, kinek működése a theologia, bölcsészet, történet, könyvtartan, classica philologia, orvos- és gyógyszeratan, csillagászat és naptárszerkesztés, számtan és nyelvészet között oszlott meg, a nélkül, hogy kortársai e tudományok bármelyikében dilettánsnak tartották volna.

Ilyen polyhistor volt *Pápai Páriz Ferencz* is. Több orvosi művet írt latin és magyar nyelven, mely utóbbi hét kiadást ért; egy vallási tárgyú műnek is szerzője, még többet fordított németből és francziából; könnyedséggel verselt, nem csak magyar nyelven, hanem sikerrel küzdött meg a legnehezebb latin versformákkal is, sőt görög költemény is maradt fent tőle; úttörő volt nálunk az egyháztörténeti és heraldikai irodalom terén s ezeken kívül latin-magyar és magyar-latin szótárt is szerkesztett, mely egész a legújabb időkig párja nélkül állott. És bár sokoldalú irodalmi tevékenységet fejtett ki, azért korántsem volt szobatudós. Ha sokat tett irodalmi téren, több és nagyobb gyakorlati, társadalmi tevékenységének eredménye.

Hirneves gyakorló orvos volt, az orvostudomány doktora, a kit egyetemi pályája befejeztével a baseli orvosi facultas tagjává választott, ki itthon Apafi Mihály házi orvosa lett, midőn már előbb nagy városok vetekedve hívták meg orvosnak; orvosi tanácsáért pedig messze földről eljöttek. Széles látkörű és nagy tudású férfi, kit egyizben diplomatiái küldetésre is kiszemeltek; kiváló tanár, a nagyenyedi collegium ékessége, újjászervezője s éltető lelke; e tanintézetre nézve valóban gondviselésszerű férfi, ki külföldi összeköttetései útján gazdag alapítványokat szerzett hanyatló iskolája tanulóinak, majd az elpusztult tanintézet-

nek Angolországban olyan tőkét gyűjtött, melyből ismét lábra kelhetett; önzetlen jellemű ember, ki élete alkonyán működésére visszapillantva, midőn annak semmi anyagi hasznát nem bírta fölfedezni, azzal vigasztalta magát, hogy közhasznú, épületes és hivatásához méltó munkát végzett s elfeledi a kiállott küzdelmeket, mert Pallas zászlója alatt ingyen vitézkedni is elég nyereségnek tartja és mert kezdetről fogva abban lelte gyönyörűségét, hogy a tudományt magáért s ne másért szeresse és művelje . . . *

* Dict. Lat.-Hung. Előszó.

61. ORVOSI ÉS ÍRÓI JELVÉNYEK.

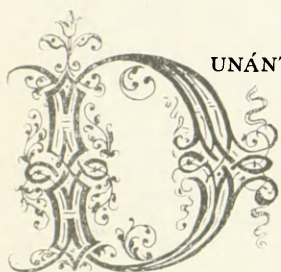
ELSŐ KÖNYV.

A TANULÓ.

62. NAGY-ENYED.

I.

UNÁNTÚL, egy népes kereskedővárosban nagy öröm köszöntött be egy jómódú kalmár-családhoz az ezerhatszáztizennyolczadik esztendőben.* Párizéknak — ez volt a Pápán lakó család neve — fia született, a ki a keresztségben Imre nevet kapott. Örömkömben «Istennek ajánlották»: papnak szánták, papnak neveltették. A szülők óhaja szépen megegyezett a gyermek hajlamaival; sikeresen elvégezte az előkészítő osztályokat s huszonkilenc éves korában már rendes pap lett Désen. Ugyanekkor lépett föl mint író egy nagyon kedveltté vált és sok kiadást ért vallásos művel.**

Mint paptársainak, úgy neki is, mihelyt egy csendes parochiában elhelyezkedett, első dolga volt háztűznézőbe

* Némely életrajzírónál 1616. évet találunk. De fia Ferencz írja Naplójában, hogy 1667-ben, 49 éves korában, halt meg s e szerint nem születhetett 1616-ban. Életrajzát I. FÖLTVÖS LAJOSTÓL a «Veszprém» cz. lapban 1866. II., 25. sz.

** «Keskeny Ut.» Utrecht, 1647. Életében még két s holta után is több kiadást ért. Nehány évvel ez előtt átdolgozva újra megjelent.

menni és háztűzhelyet alapítani. Nem is kellett hosszú ideig keresni a hozzá illő házastársat, megkérte egy Kávási nevű nemes ember «elszülött leányát» Borbálát, a ki örömezt frigyre lépett vele. E házasság boldogságának volt első láncszeme a *Ferencz* születése 1649 május 10-én. Első gyermek,* kinek születését később még két fiú: Imre és Pál s egy leány: Krisztina születése követte.

A kis Ferencz már öt éves korában megkezdte a tanulást szülőföldre iskolájában. De itt nem soká folytathatta s a két előkészítő vagy elemi osztályt sem végezhette el.

A fiatal pap, a kinek népszerűségét az is mutatja, hogy paptársai esperesnek is megválasztották, magára vonta II. Rákóczy György figyelmét és őt hívta meg udvari papnak, midőn ez állás 1655-ben Kereszturi Pál halálával megüresedett. A Párizsalád ennek következtében elhagyta a nyugodalmas dési parochiát s Gyula-Fehérvárra költözött. Bár ne tette volna. De nem tudta, mily veszedelmes a Rákóczy szerencséjéhez kötni sorsát. E költözés óta folytonos vándorlás és hányatás volt osztályrésze. A lengyel királyság délibábját kergető Rákóczy nemcsak saját fejedelemségét és életét veszítette el, hanem a fölingerelt török-tatár hadak pusztítását is rázúdította a szerencsétlen országra. A fejedelmi címhez való ragaszkodása, akkor, midőn a török hallani sem akart többé róla, idézte elő Gyula-Fehérvár pusztulását is. 1658 szeptember 5-én tatár csapatok rohantak a védelemre nem alkalmas városra, fölgyújtották s kirabolták, nem kimélve sem templomot, sem iskolát, sőt még a sírboltot sem; a lakosokat felkoncizolták vagy rabságba hurczolták. Pápai Páriz családjával Kolozsvárra menekült, hogy ott várja meg, míg csendesebb idők következnek. Itt kapta a désiek felszólítását, kik még mindig nem felejtették el egykori kedves papjukat, hogy térjen

* Pápai Páriz Ferencz említ ugyan Naplójában egy «*Páriz Imreh* deák bátyám uramat», a ki Pápán lakott, de ez unokatestvére lehetett.

vissza hozzájuk. Páriz a meghívásnak készséggel engedett. De most itt sem találta föl azt a nyugodalmat, a melyet négy év előtt elhagyott.

A fenesi síkon kapott sebeibe belehalt Rákóczy esete (1660. máj. 7.) iptópéldául szolgálhatott volna utódának, hogy a törököt meggondolatlanul haragra ne ingerelje, mert az ország pusztul el miatta, de az új fejedelem, Kemény János, sem volt óvatosabb. Mint Rákóczy a lengyel koronára áhítozás által, úgy játszotta el ő is a török bizalmát kétszínű politikája s a német segély keresése által. Az országra a veszedelmet mégis nem annyira ez, mint inkább az által hozták, hogy a fejedelemséghez azután is görcsösen ragaszkodtak, mikor a török elejtette őket. Ez volt oka annak, hogy ismét tatár csapatok száguldottak az országon keresztül s pusztították el tűzzel, vassal Szatmár, Belső-Szolnok és Doboka megyéket; fölégették Dést is s Páriz ismét menekülni volt kénytelen. (1661.) Ekkor a jól megerősített Beszterczén* vonták meg magukat s több évet töltöttek itt várakozásban, míg visszamehettek Gyula-Fehérvárra, bujdosásuk végső állomására.

II.

E folytonos egy helyről más helyre költözés természetesen a kis Ferencz tanulására is káros volt. E miatt nemcsak többször félbe kellett szakítani a tanulást, mielőtt legalább a megkezdett osztályt befejezte volna, hanem az többször egészen is szünetelt.

A Désen félbeszakított tanulást Gyula-Fehérváron folytatta s tanára Váradi Ferencz egyszersmind magánórákat is adott neki. A collegium leégése után a kolozsvári refor-

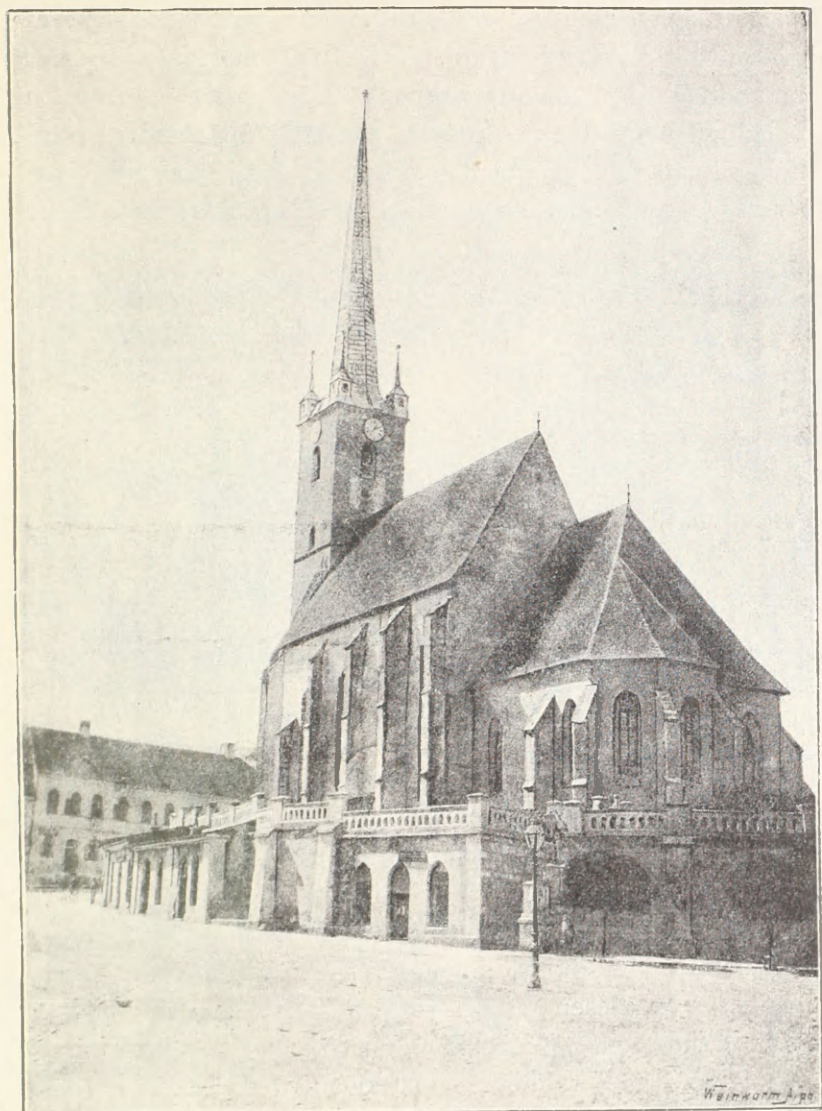
* Besztercze-Naszód megyében.

mátus főiskola növendéke lett. Désen és Gyula-Fehérváron a magántanítás támogatásával befejezhette az előkészítő osztályokat s így Kolozsváron 1658. meglelt az az öröme, hogy az első latin, úgynevezett etymologiai osztályba vették föl.

A gyula-fehérvári collegium pusztulása után Kolozsváron volt Erdélynek legvirágzóbb főiskolája. Itt tanított a Rakóczy által Gyula-Fehérvárról áthelyezett Apáczai Cséri János, a ki Erdélyben «a tudós embereknek megnyitá a becsületnek ajtaját»* s ennek egykori, «soha eléggé nem magasztalható» tanára, az öreg Porcsalmi András és az ifju Csernátoni Pál, később Bethlen Miklós mentora.

Az első osztályt itt Abafái András segédtanító vezetése alatt szerencsésen elvégezte, de már a második, syntaxisi osztályt ismét Désen kezdte meg. Szerencse volt némileg a szerencsétlenségben, hogy ide most Kolozsvárról hoztak iskolamestert, a ki a tanítást a megkezdett nyomon haladva folytathatta. Fogarasi Mátyás — ez volt az iskolamester neve — különben is kiváló gondot fordított főnöke, a «helybeli tiszteletes» fiának nevelésére s csakhamar annyira haladt vele a latin nyelvben, hogy Cicero «Cato maior» című művének fordítása után a költészettan szabályainak ismertetésére is áttérhetett, a mi a következő poetikai osztálynak lett volna főtantárgya. De Dész pusztulása s a Párizsaládnak Beszterczére menekülése miatt többre nem is mehetett. Beszterczén nem volt magyar iskola, melyben növendékünk a tanulást folytathatta volna s e miatt két évig abba maradt a tanulás. E városban számos menekült magyar család vonta meg magát s ezek közül valamelyik sok gyermekkel megáldott családfőnek, talán Pápai Páriznak, az a szerencsés gondolata támadt, hogy ennyi sok gyermek kedvéért érdemes lenne Maros-Vásárhelyről ta-

* BETHLEN MIKLÓS Önéletírása I. k. 247. l.!

63. A DÉSI REF. TEMPLOM.

nítót hozatni. Az elhatározást tett követte s Párizunk ismét tanulni kezdte, a mit már egyszer megtanult, de két év alatt nagyobb részt elfelejtett. De a tanulás most sem folyhatott soká zavartalanul. Anyja nagy betegségbe esett, melyből fel se gyógyult többé s halála (1663. jun. 6.) a családban nagy bomlást idézett elő. Míg élt, minden gyermekét saját felügyelete alatt szerette látni, most az apa készséggel megfogadta a marosvásárhelyi pap tanácsát, hogy

64. BESZTERCZE A XVII. SZÁZADBAN.

legidősebb fiát Maros-Vásárhelyre küldje iskolába. Annyival szívesebben tette ezt, mivel időközben az egykori dési iskolamestert: Fogarasi Mátyást, a ki fiát tanította, ide hívták rektornak.

Beszterczen és Maros-Vásárhelyen Páriz többre nem haladhatott, mint hogy emlékezetében újra felelevenítette, a miket még Désen tanult. Jobb alkalom nem is lehetett volna rá, mint most Maros-Vásárhelyen a Fogarasi rektorsága alatt. Ennél többet apja se kívánt tőle: a tanulás folytatására Nagy-Enyed volt kiszemelve.

III.

A gyula-fehérvári elpusztult híres főiskolát Apafi fejedelem 1662-ben, a kocsárdi táborban kelt rendelettel a bátorságosabb Nagy-Enyedre helyezte át.¹

A fejedelem folytonos gondja alatt csakhamar virágzó főiskolának folyvást szaporodtak tanulói,² úgy, hogy e miatt szaporítani kellett tanárait is.

Az áthelyezett iskola első rektora Kézdi-Vásárhelyi Péter volt. Az ő vezetése alatt menekült az ifjúság Gyula-Fehérvárról Kolozsvárra, a hol szinte tanította őket s ő vezette most a fejedelem rendeletére Nagy-Enyedre is.

Kézdi-Vásárhelyi volt rangra nézve az első tanár:³ ő tanította a theológiát s mellékesen a keleti nyelveket; tanártársára, Enyedi Sámuelre, az orvostudomány és bölcsészet doktorára, a bölcsészet tanítását bízák.⁴

A gyorsan fejlődő intézetnek volt egy nagy szerencsétlensége: egymás után vesztette el jó tanárait s a hiány pótlása nem mindig sikerült. Az áthelyezés után négy év múlva elhalt Kézdi-Vásárhelyi s halála után egy hónap múlva (1666. jún. 16.) a fejedelem rokonát, körös-nadányi Nadányi Jánost iktatta be, a ki képzett, világlátott ember, sőt tudós volt, de nem tanárnak való. Szerencsésebb gondolat volt a Bethlen Miklós nevelőjének, Csernátoni Pálnak meghívása (1668.) a mathesis és történet tanítására.

1 V. ö. 12. lap. Az áthelyező iratot közli P. SZATHMÁRY K. A gyulafehérenagyenyedi Bethlen-főtanoda tört. (N.-Enyed, 1868.) cz. művében. 76–77. l.

2 Mily népes iskola volt, eléggé bizonyítja, hogy 1667-ben csupán egy osztályába (*poetica classis*) 83 növendék járt. PÁPAI PÁRIZ, Vita mea cursus. Irod. Közl. 1893. II. évf. 391. l.

3 A tanárok rangját hangsúlyozza az 1671 okt. 28-án kelt gondnoki utasítás 2. és 4. pontja. Prot. Közl. 1886. 64. l.

4 A mit P. Szathmáry mond (id. m. 150. l.), hogy Enyedi 1664-ben alvinczi pap lett s ott halt meg, ellenkezik Pápai Páriz Naplójának kétség nélkül elfogadható adataival.

A theologia tanára a Kézdi-Vásárhelyi halála után Nadányi lett volna, de maga a fejedelem is belátta, hogy e legfontosabb és legnehezebb tantárgyat nem bízhatja a legnépszerűtlenebb tanárra s áttette a héber nyelv és logika tanszékére s új tanárt állított a theologia tanítására, t. i. Csengeri K. Istvánt, kinek professorságát kezdetben szintén bizalmatlansággal fogadták, egyénisége miatt, mivel az a hír járt róla, hogy a fejedelemséget is elvállalná, ha megkínálnák vele,¹ — de a ki e bizalmatlanságot nem érdemelte meg s a rossz hírek ellenére is csakhamar az ifjúság legkedvesebb tanára lett.²

Ezek voltak a tanárok azon nyolcz év alatt, melyet Pápai Páriz a nagy-enyedi collegiumban töltött.

1664-ben Alvinczi István jómódú nemes ember azt az ajánlatot tette rokonának, Páriznak, hogy küldje fiát Nagy-Enyedre tanulni s ha ott felügyel az ő fia tanulására, e szolgálatért szívesen elvállalja ellátása költségeit.

Páriz, a kinek, úgy látszik, diszes állása mellett sem valami kedvező anyagi helyzete volt s ha lett volna, akkor s elég gondot adott volna a három otthon maradt anyátlan gyermek nevelése,³ nagy örömmel fogadta ez ajánlatot s Ferencz fia, növendékével Alvinczi Andrással csakugyan útra kelt Nagy-Enyed felé.

Végre valahára véget ért a bizonytalan és hanyatott állapot s a tudományszomjas gyermek annyi sok ismételtetés és szünetelés után legalább tizenöt⁷ éves korában rendszeres tanuláshoz foghatott s gondtalanul folytathatta azt mindaddig, míg be nem fejezte.

Május vége felé érkezett meg a két gyermek Nagy-Enyedre s Ferenczünk két hónap mulva megkezdte a több-

¹ HERMÁNYI DIENES JÓZSEF: «Nagyenyedi ekklesiának papjai» cz. följegyzései. Erd. Prot. Közl. 1877. 527. l.¹

² PÁPAI PÁRIZ F.: «Vítæ meæ cursus» cz. naplója. Irodalomtört. Közl. 1893. 392. l.

³ Később (az évet nem tudjuk) újra meg is nősült s Pápai Páriz gyakran beszél «mostohá»-ról.

szőr félbeszakított poetikai osztály tantárgyainak tanulását s három hónap alatt el is végezte. Egy év múlva pedig kijárta a következő (rhetorikai) osztályt is. Tanítója mind a két osztályban Hunyadi Pál, később a Coccejanus-perben is szereplő nagy-enyedi lelkész volt.

1665-ben májusban szerencsésen kiállotta a szokásos vizsgálatot s a nyilvános előadások hallgatására bocsátották. Októberben felöltötte a deákruhát s ettől kezdve rendes tagja lett a deáktársaságnak.

Bár a deákok testülete néminémű köztársasági szervezetet mutatott,¹ a szabadság sokféle nyilvánulásaival, egyenlőségről azért közöttük szó sem lehet.² Mintha utánzata lett volna kicsinyben a nemesi és jobbágyosztály egymáshoz való viszonyának. Egyik résznek annyira jó dolga volt, hogy pap korában se lehetett volna gondtalanabb és kényelmesebb élete,³ a másik — és ez volt a nagyobb rész — sokat szenvedett, nélkülözött és a tanuláson kívül szolgálai teendőket végzett az előbb említettek mellett. Legnagyobb úr volt a két tisztviselő (officialis): senior és contrascriba s az esküdt deákok, a kik közül az egyes osztályok ideiglenes tanítóit (præceptor) választották, utánuk következtek a præbendások és pedig első sorban az alumnusok, kiknek eltartása költségeit valamely alapítványból fedezték; ilyen hely Nagy-Enyeden akkortájtban, mikor Pápai Páriz itt tanult, mintegy húsz volt;⁴ azután jöttek a félpræbendások: a «várakozók», a kik t. i. arra vártak, míg vala-

¹ Megjegyezzük, hogy a nagy-enyedi collegium belszervezete több eltérő vonást mutat föl a többi protestáns (pl. debreczeni, kolozsvári stb.) intézetekétől. Itt nem találjuk meg sem a helybeli egyház, sem a városi tanács befolyását stb., a minek egyik oka az iskola alapításának körülményeiben rejlik

² A deákelet ismertetésénél csupán a Misztótfalusi Kis életrajzában elmondot-

tak kiegészítésére szorítkozunk. Részletes ismertetése található BENKŐ FERENCZ: «Parnassusi időtöltés 1796» (Kolozsvár, 1800) cz. műve 7-ik darabjában, melynek címe: «Enyedi ritkaságok».

³ Pápai Páriz nyilatkozata a «Nagy-Enyedi síró Heraklitus» cz. kézirati kötetben. 325. l.

⁴ Az id. gondnoki utasítás 14. pontja.

mely alumnia megüresedik s addig is legalább kenyeret kaptak; a neutralisták stb.;¹ ezek száma Nagy-Enyeden harminczötben volt megszabva.² Természetesen ezeken kívül állottak s külön osztályt alkottak a főnemesek és gazdagok fiai, kik segélyre nem szorulva, maguk viselték el-tartásuk költségeit.³

Az alumniákat a fejedelem és egyes főurak alapították s a fölvételhez a jól tanuláson és jó magaviseleten kívül megkivánták, hogy az illető papi, tanári vagy tanítói pályára készüljön, szegény legyen, de mindazáltal ne olyan, a ki inkább az ételért, mint a tanulásért jár iskolába s végül hogy nagyobb deák legyen.⁴ Pápai Páriz mind e föltételeknek megfelelt, sőt ezeken kívül más ajánlata is volt, olyan, a miről nem emlékeznek ugyan az iskolai szabályok, de a mit hallgatólag mindig figyelembe vettek a protestáns iskolákban, t. i. pap fia volt: egygyel több ok, hogy alumniát kaphasson. Szerencsésen el is nyerte előbb a Bethlen Jánosné, szül. Fekete Klára által fentartott helyet, majd a következő évben a legjobbat, a fejedelem alumniáját.⁵ Ez ellátás nem esett egészen ingyen: a tanulás mellett tanítania is kellett. Előbb az etymologiai, majd két éven át a poetikai osztályban. Magántanítványai is voltak nagy számmal, többnyire nemes fiúk, a Sebesi, Naláczi, Béli, Kendefi stb. család sarjai.⁶

A tanulás és tanítás ez évei nem voltak gond és bánat nélkül. 1667-ben elveszítette atyját s reá maradt a két

¹ Benkő szerint ezek «a tógás Deákok és a tanuló gyermekek közt vagynak»: tehát innen származhatott nevük, id. mű 22. l.

² U. o. V. ö. BENKŐ: Parnassusi időtöltések 7. darab, 22. Ezeken kívül voltak «gratisták», a kik Benkő szerint egy czipót kaptak naponta.

³ Ezek «publicus»-oknak nevezettek. BENKŐ id. m. 21. l.

⁴ T. i. ne legyenek a «syntactica classis» alatt lévő osztályból. Az id. gondnoki utasítás 11. pontja. Prot. Közl. 1886. 77. l.

⁵ A fejedelem alumnusát «*principistá*»-nak nevezték.

⁶ Név szerint: Sebesi Benjamin, Naláczi András, Kendefi János és Gáspár, Béli Kelemen.

fitestvére nevelése is, a kik közül egyik még csak az előkészítő osztályt végezte el. Később mostohája nyügnek érezte otthon maradt kis huga, Krisztina tartását és nevelését is s őt is Nagy-Enyedre küldte bátyjához. A népes család eltartása és nevelése nem csekély gondot okozhatott az alig húsz éves ifjúnak s a mi mellékjövedelme volt, a családjára fordított kiadás bizonyára mind fel is emésztette.

A praëptori évek kitöltése után az ifjúság tisztviselőjének, contrascribának választotta meg.*

A contrascriba feladata jóformán ugyanaz volt, a mi a senioré, ezt támogatta, segítette működésében. Felügyelt az ifjúság erkölcsére, kiosztotta a lakószobákat, kezelte s szétosztotta az ifjúságnak a temetési és ünnepi éneklésből és vagyonából stb. befolyt jövedelmét, kijelölte a templomi szónokokat, összeállította a templommulasztók jegyzékét, kivetette a pénzbírságot stb. Mindezt a seniorral együtt, mint annak segítőtársa s természetesen az iskola gondnokai és rektora felügyelete alatt.**

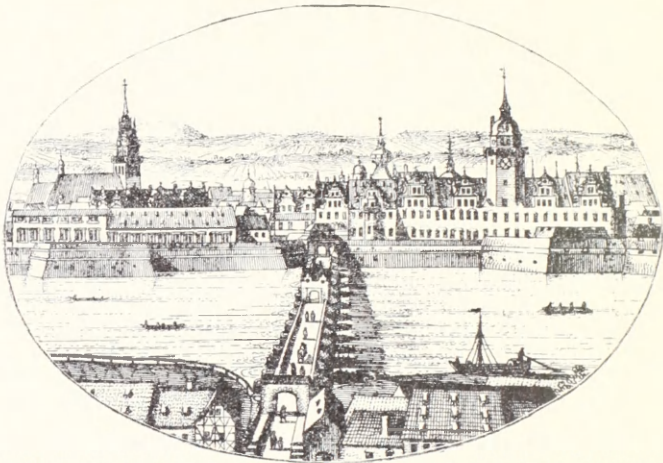
A contrascribai hivataloskodás ideje alatt semmi különösebb esemény vagy változás sem következett be Párizunk életében, melyet följegyzésre méltónak ítélt volna. Az iskola történetébe sem talált egyéb megörökíteni valót egy új tanár beiktatásán kívül. A vége felé, úgy látszik, unni is kezdte hivatala egyhangú teendőit s nagyobb kirándulást tett Hunyadmegyébe s itt a regényes Hát-szegvidéken töltött két hónapot, többek között tanulmányozván Ulpia Trajanának (Várhely) a római uralom korából fenmaradt romjait.

Ez volt az utolsó év, melyet Nagy-Enyeden töltött. Nyolczadik éve volt már, hogy ez iskolába lépett s ifjúvá növe nem érezte többé jól magát annak falai között. Nem

* 1671 június. *Vitae cursus*, id. h.

** Prot Közl. 1886. 64. l. V. ö. 22. l.

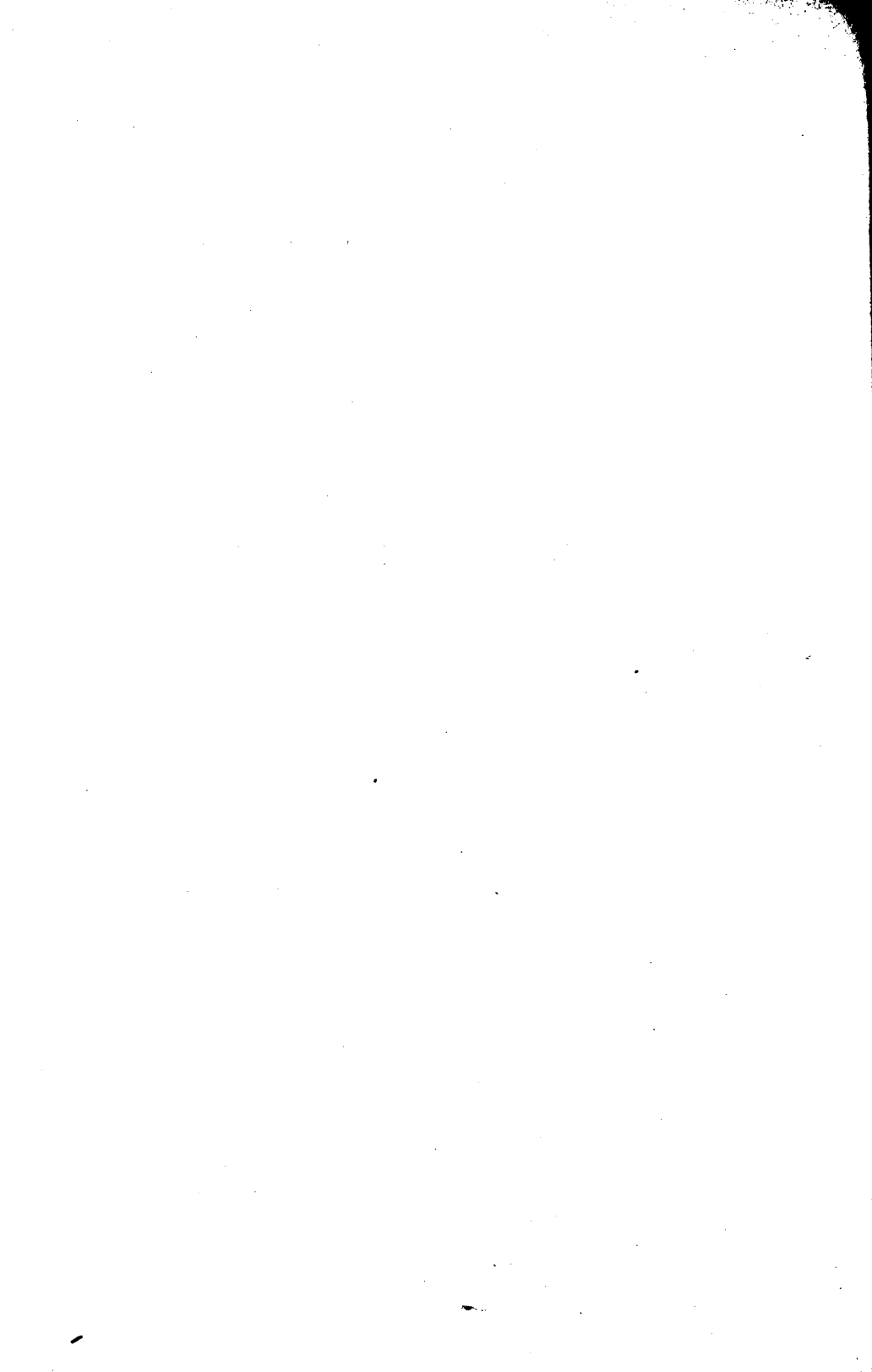
azok közé tartozott, kik örömet maradtak, a meddig maradhattak, az iskola gyámsága alatt: tanulni vágyó lelke oda vonzotta, hol a tudomány forrása bőségesebben buzog s e miatt meg sem várva, míg seniornak megválasztják, mihelyt a contrascribai hivataloskodás ideje kitelt, elbucsuzott a tisztas öreg collegiumtól, ifjúsága elfelejthetetlen, kedves emlékű helyétől.

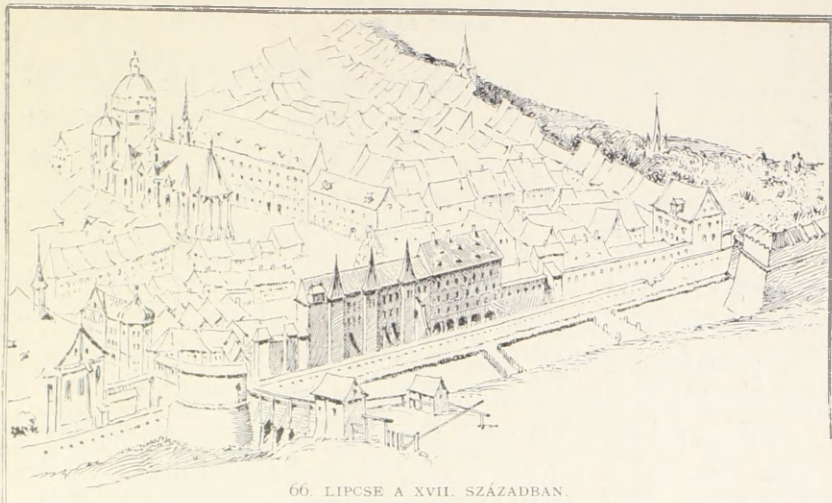

65. DREZDA A XXII. SZÁZADBAN.

MÁSODIK KÖNYV.

AZ ORVOSNÖVENDEK.

66. LIPCSE A XVII. SZÁZADBAN.

I.

EKOR SZELLEME tanuló ifjainktól megkivánta, hogy tanulmányaiknak kiegészítése végett két-három évet külföldi egyetemen töltsenek. A főúr gyermeke ugyan e nélkül is szép carrièret csinálhatott, a végzett deákot ugyan e nélkül is megválasztották papnak, vagy meghívták tanárnak, vagy megmarasztották tanítónak, de azért a külföld fölkeresésének elmulasztását olyan bűnnek tekintettek, amelyet csak kiváló képességekért tudtak megbocsátani, vagy elfelejteni. Volt is elég alkalom a külföldre menetelre. A világ látni, tanulni menő főúri gyermek rendszeren vitt magával mentorul egy szegényebb sorsú deákot, a ki azonkívül, hogy reá felügyelt, vele iratkozott be az egyetemre is; * egyes főurak állandóan viselték egy-két deák taníttatásának költségeit; városok, egyházak és iskolák szintén követték e példát, segélyük fejében jogot tartva ahhoz,

* Album studiosorum univ. Lugd. Bat. (Leyden, 1875.) 194. hasáb. E szerint Bethlen Péter hat tanulót vitt magával.

hogy az illető ifjú tudományát nekik szenteli; nagyobb iskoláknak is voltak ilyen alapítványai, sőt pénztárukból kölcsönt is adtak e célra, melyet később a visszatérő ifjú tartozott megtéríteni;¹ a kik nem voltak olyan szerencsések, hogy ezen segélyforrásokhoz jussanak, egy-két évi hivataloskodás útján szereztek annyit, a mennyit ily útra elégnek tartottak; olyanok is voltak akárhányan, a kik Istenben és a jószívű emberekben bizva, pénz nélkül indultak világgá s egyetemről egyetemre vándoroltak.

Nincs reá adatunk, hogy Pápai Páriz bármelyik osztályba volna sorozható az utolsón kívül, pedig jó erkölce, előmenetele s tudományos hajlama érdemessé tette volna bármelyikre. Midőn az 1672. év tavaszán elbucsuzott az alma matertől, tanulóársaitól, a kik régi deák szokás szerint kikisérték a város határáig² s versekben bucsuztak el tőle s buzdító verseket írtak tiszteletére: nagyon vigasztalannak látta maga előtt a jövőt s csupán a cél állott tisztán előtte, a megvalósítás eszközei nélkül. Hogy Nagy-Ényeden jövedelméből nem sokat takaríthatott meg, azt családi viszonyaiból is következtethetjük.³

Útra kelve, leelőször Kolozsváron pihent meg. Megosztozott testvéreivel, bizonyára azért, hogy magával vihesse kicsiny örökségét s ezután ez összeg kiegészítése végett segélygyűjtő útra indult. Hazánkban épen úgy, mint Németországban, rendes szokás volt, hogy a külföldre készülő deák városról városra járt, pénzt gyűjteni az úti költségre:

¹ Debreczeni ref. főiskola értesítője, 1894/5. 15. l.

² Érdekes e tekintetben Páriz «Projecta collegii charitatis» cz. kéziratának egy pontja, mely szerint a kikisézés olykor puskadurrogással is egybe volt kötve: «Ez is ros, — írja — hogy az mestersegre menő Deákat közönségesen, sok kiáltással, *lövöldözéssel* késértetik . . .» Bizonyára annál inkább megtették ezt

azzal, a ki végleg elbucsuzott az intézettől.

³ Bod ugyan valamint Páriz fia is említi, hogy elég vagyona volt a külföldi út költségeinek fedezésére («proprio suffultus patrimonio, quod satis amplum illi suppetebat»), de a Napló számos helyen ellentmond ez állításnak. Literata Panno-Dacia cz. kézírata Maros-Vásárhelyen III. könyv. Fr. Pariz 3. §.

fölkereste a papot, a rektort, az egyház oszlopos tagjait, a városi tanácsot, kik erejükhöz mérten adakoztak is. Páriz is így cselekedett s mindenütt talált áldozatkész embereket. Míriszlón a paptól, Rettegen Alvinczitól, egykori tanítvánnának apjától, kapott néhány tallért: legszívesebben Nagy-bányán fogadták, innen egy hétig nem engedték kimozdulni.

Útját tovább Szatmármegyén s a Nyíren keresztül Felső-Magyarország felé vette, Sátoralja-Ujhelyen és Eperjesen tartva nagyobb pihenőt. Itt a Ladiver Illyés vendége volt s ez tanácsolhatta neki, hogy könnyebb és bátorságosabb utazás végett csatlakozzék a Boroszlóba készülő két eperjesi polgárhoz. Pápai Páriz kapott az ajánlaton s nyolcz forintban megalkudtak a Boroszlóig való fuvarozásért. Az utat részint kocsin, részint hajón tették meg: Liptó-Szent-Miklóstól kezdve a Vágon mentek le egészen Zsolnáig s ezentúl kocsin folytatták az utazást.*

Az egész útvonalon semmi nevezetesebb dolog nem történt, látni valójuk sem sok akadt, mindössze Ratibor, Rákóczy György hajdani birtoka érdekelte Párizunkat különösebben, melynek várát is «megjárta».

Boroszlóba május 1-én érkeztek meg s itt elvált úitársaitól s készüléteket tett az útnak magánosan folytatására. Ha anyagi eszközökkel szegényesen volt ellátva, nem mondhatjuk, hogy a szellemi előkészületek dolgában gazdagabb lett volna. Németországba készült a nélkül, hogy németül tudott volna. A tanulás folytathatása felől bátran vállalkozhatott ez útra, mert Németországban épügy latinul tanítottak, mint Nagy-Enyeden, de az utazásnál e nyelvel nem boldogulhatott. Gyermekkorában egyszer lett volna alkalma a német nyelv elsajátítására, t. i. Beszterczén, a hová szülei Désről menekültek, de itt is a helyett, hogy a német iskolába adták volna, magyar tanítót hozattak

* Vitæ cursus id. h.

Maros-Vásárhelyről. Útrakelés előtt Páriz maga is érezte, hogy nehezen fog boldogulni, ha semmit sem tud németül s sürgősen pótolni igyekezett volna a mulasztást, ha az olyan könnyen ment volna. Szenczi Molnár Albert jegyzőkönyve, melybe naplóját, jegyzeteit s idézeteit írta s a mely halála után, talán atyja révén, talán vásárlás útján Párizra szállott, érdekesen tanúskodik erről. Páriz is arra használta ennek még üresen maradt lapjait, a mire Molnár: Naplóját ő is ide írta be* s jegyezgetett bele. Mindjárt egyik első lapjára írta föl a mindennapi életben használt német szavakat, hogy könnyen reá találhasson, bár-mikor felüti.** De mind ennek nem sok hasznát vette, jóval többet kellett volna tudnia, hogy az egyszerű társalgásban részt vegyen, hogy egyet-mást megkérdezzen, vagy hogy a feleletet megérthesse. Már Boroszlóban belátta ezt s itt tartózkodási idejéből ilyen boszús kifakadást olvasunk Naplójában: «Óh Isten, mely nehéz és költséges az egyedül való bujdosás és a mi nagyobb, a nyelvnemtudás». A saját nyelvtudásával nem is mert útra kelni, hanem egy szebeni szász szücslegényt vett maga mellé úti társul a «nyelv kedviért» s együtt tették meg az utat Odera-Frankfurtig. Boroszlóban, hol egy hetet töltött, német köntöst is csináltatott, nagy drágán és mégis rosszat, hogy ne keltsen úton-útfélen feltűnést és kíváncsiságot. Nem követte e szerint elődei példáját, a kik magyar ruhában utazták be fél-Európát, pedig jegyzőkönyvében is volt egy példa, hogy mily nagy örömet okozott Szenczi Molnárnak, midőn Vittenbergben magánosan bolyongva az egyik hídnál ruhájáról már távolról ráismert egy magyar deákra.

Páriznak, úgy látszik, nem volt előre megállapított úti

* A maros-vásárhelyi Teleki-könyvtárban.

** Pl. (De)r Frühling, ver; r. Sommer, æstas; die Hitze, æstus; heisz sein, æstus; r. Herbst, autumnus; r. Winter, hyems; ein harter Winter, aspera hyems stb.

terve, sőt talán az egyetemet sem választotta ki otthon, a hol tanulás végett le fog telepedni. Az útra bízta az elhatározást s az utazás alatt vagy a helyszínen szerzett tapasztalatoktól tette függővé a választást.

Volt Odera-Frankfurtban, Berlinben; ez utóbbi helyen mint Harsányi Jakabnak, a brandenburgi választófejedelem udvari tanácsosának s Apafi bizalmas emberének vendége; Vittenbergben, Dessauban, Lipcsében. Hol gyalog, hol kocsin utazva; most magánosan, majd a postához csatlakozva. Akár úton volt, akár valamely városban időzött, rendesen nagyon elhagyatottnak érezte magát, mert nem tudva a nép nyelvét, «némán» maradt. E miatt csakhamar beleúnt a bolyongásba, főként pedig a «némaságba» s Lipcsében elhatározta, hogy nem bolyong tovább, hanem beiratkozik az egyetemre. Úgy is tett s jelentkezett a bölcsészeti kar dékánjánál.

A beiratkozás nem járt nehézséggel,* csakhogy mielőtt fölverték volna, egy hosszú szertartásnak kellett magát alávetnie.

II.

A régi rómaiaknál nagy ünnep volt a férfitóga felöltése, mely után a gyermek az ifjak sorába lépett. Többféle szertartással volt egybekötve, melyek a két kort egymástól elválasztó határ átlépésének nagy fontosságát jelentették. A jelképes cselekményekben gyönyörködő egyház kölcsön vette e szép szokást s a gyámhatósága alatt álló iskolai életben alkalmazta. Nem ellenkezett ez az egyház tanainak szellemével, sőt némileg igazolást talált e bibliai

* Naplója szerint beiratkozás alkalmával következő díjakat fizetett: a rektor és a bölcsészeti kar számára egy-egy tallért, a depositornak és az absolutornak (itt egy személy a kar dékánjával) 8—8 garast, a beírásért 16, a könyvtár számára 4 garast.

mondásban: «Míg gyermek voltam, úgy éreztem, mint gyermek, úgy gondolkoztam, mint gyermek, most pedig, hogy emberré lettem, elhagytam a gyermekhez illő dolgokat». E gyermekhez illő dolgok elhagyása, vagy letétele s a férfiúhoz illő tulajdonságok felöltése van jelképesen kifejezve a depositio szokásában, mely e korban még csaknem minden egyetemen megvolt.¹

A tanulónak, a ki az egyetem polgárai közé föl akarta magát vétetni, előbb többféle szertartáson kellett átesni. A «beanus»² csak hosszú türelmi próba kiállása után nyilvánított nagy deáknak.

Az egyetemre beiratkozni kívánó ifjú mindenekelőtt jelentkezett a kar dékánjánál. Mikor már többen jelentkeztek, egy erre kitűzött napon egy teremben gyűltek össze s megjelent a depositor, az intéző, hogy őket szertartás szerint felavassa. Nevetségesnek tetsző szertartások voltak ezek, de komolyan vették s jelentőséget tulajdonítottak neki.³ Az intézőnek — rendszeren egy öreg deák⁴ — már öltözete előre sejtette a végrehajtandó cselekmény jelképes voltát. Színészes öltözetben jelent meg és mindenféle titokzatos eszközöket hozott magával. A milven volt az ő öltözete, ahhoz hasonlót kellett felöltetni a deákjelölteknek; természetesen a kétféle öltözet közt volt különbség is, mely kifejezte az öreg deák s a még csak jelöltként szereplő ifjak közt fennálló nagy különbséget. Ezeknek öltözete azon álarczokra emlékeztet, melyet a vad afrikai törzsek babonás táncaik alkalmával használnak, nem is emberi, hanem állati formában, nagy szarvak-

1 Leírásunkhoz főforrásul DOLCH OSKÁR «Geschichte d. Deutschen Studententhums» (Leipzig, 1858) cz. művét s DINCKEL: De origine, causis . . . illius ritus, qui vulgo in scholis depositio appellatur. (Magdeburg, 1582) cz. művét s mellékleteit használtuk, ez utóbbi gyűjteményt

a maros-vásárhelyi ref. collegium könyvtárából.

2 A bec jaune (sárga csőr) francia szótól.

3 E szertartások magyarázatát Luther-től, Melanchtontól közli Dinckel i. m.

4 DOLCH id. m. 162

kal stb. ellátva. Azt fejezte ez ki, hogy a jelölt még nem jó ember számba, hanem a szertartás végrehajtása után lesz azzá.

Ezután sorba állította őket, szakállt csinált nekik bécsi korommal vagy más fekete festékkal* s beszédet intézett hozzájuk. Beszéd után különféle keresztkérdéseket adott föl s ha azokra valamelyik nem kedve szerint való feleletet adott, jól elverte. Ekkor a jelöltek köralakban, úgy hogy fejük a kör középpontjába esett, a földre feküdtek s a depositor különféle szerszámokat vett elő s úgy tett, mintha fejszével faragná, gyalulná, fűrészelné őket. E szertartás jelentősége könnyen érthető volt. A földre fekvésnek az alázat és érdemtelenég gondolatát kellett fölkelteni, a faragás, fűrészelés a korábbi testi és szellemi hibák, félszepségek lefaragását jelentette. Most fölkeltek a földről s szarvakat raktak fejükre, melyeket a depositor onnan leütött, azt jelentve ez által, hogy a beanusokat jellemző dacznak és balgaságnak egészen ki kell veszni belőlük. A szertartás még ezzel sem ért véget. A jelölt haját levágták s forgácsal beszórták, hogy gőgtől és gonoszságtól tisztán tartsa; fülét egy nagy kanállal tisztították ki, hogy figyelmes legyen az erény és bölcsesség tanítására s kerülje a balga, tisztátalan és vétkes beszédet; majd egy vadkan-agyart dugtak szájába s egy fogóval kihúzták, arra figyelmeztetve, hogy ezután «szünjék meg az emberrágástól» vagy rágalmazástól; kezét és körmeit reszelővel tisztították meg, hogy ne használja szükségtelen fegyverfogásra, dulakodásra, verekedésre, rablásra, lopásra, hanem könyveihez, írásra s tanulóhoz illő munkára; festett szakállát is lenyirták s megborotválták egy faborotvával, szappan helyett téglát, keszkenő gyanánt egy darab ócska durva vásznat alkalmazva; e borotválás állítólag azt jelentette, hogy sza-

* Olykor csizmafestékkal.

kállas felebbvalóitól kormányozni hagyja magát. Még ezután kockkát és kártyát is tettek elébe, hogy próbára tegyék s egy kótás könyvet, figyelmeztetésül, hogy tanulás után a zene a legnemesebb szórakozás.

Ezzel véget ért a szertartás. A jelöltek ekkor ismét rendesen felöltöztek s a depositor egy latin beszédben a dékánnak ajánlotta őket s bizonyítványt kért számukra a szerencsésen kiállott szertartásról. A dékán erre adott válaszában megmagyarázta e régi szokás jelentőségét. Végül söt és bort adtak nekik, annak jelképéül, hogy tudomány és bölcsesség legyen szavaik és tetteik fűszere s szívesen meghallgassák, ha javítás végett megdorgálják vagy intik őket.

Mindezek után a most már deákká lett beanus¹ megköszönte a depositornak fáradságát s megfizetett neki s végül az ő költségén rendezett lakomával ért véget a felavató ünnep.

E kellemetlen szertartást Pápai Páriznak is ki kellett állani, hogy egyetemi tanuló legyen. Naplójában meg is örökítette, hogy «deponáltatott», valamint azt is, hogy nyolcz garast fizetett a depositornak.²

Különben keveset jegyzett föl lipcsei egyetemi életéből s e miatt azt sem tudjuk, micsoda előadásokat hallgatott. Csak egy tanárjának, Amman³ Pálnak, ismerjük nevét, a ki a botanikát tanította,⁴ talán e tantárgy hallgatásából, valamint hajlamából⁵ és tanulmányai későbbi irányából helyesen következtethetjük, hogy a többi tantárgyak is az orvosi tudomány körébe tartoztak.

Páriznak Lipcsében nem volt sokáig maradása; öt hóna-

¹ Teljes felszabadulásról azért most sem lehet szó. Az új deák (pennal) még sokáig szolgálta az öreg deákot, a kinek schorista volt a neve. Lásd erről bővebben DOLCH id. m. 166. s kk. ll.

² DOLCH i. m. szerint a rendes díj egy forint volt.

³ A Napló kiadásában hibásan van «Ammon» 'Amman' helyett.

⁴ Vota solennia. [Basel, 1674.] cz. műben lévő üdvözlőverse Párizhoz.

⁵ A fia által írt életrajz: Misc. Tigurina. II. Th. (Zürich 1723) 187. l.

pot töltött itt s ezt sem megszakítás nélkül. Mint említettük, azért iratkozott be, mert megúnta a «némaságot». Az egyetemen csakhamar barátságot kötött több deákkal, ezek között egy Andersohn nevű porosz ifjúval. A mint tehát egy jó barát, úti társ és tolmács akadt, Párizunknak ismét megjött a kedve az utazáshoz és pedig alig egy pár hónap múlva azután, hogy beiratkozott. Elmentek megnézni a lützeni csatamezőt, hol Gusztáv Adolf svéd király elesett stb. Az út főczélja tulajdonképen Drezda volt, mely sokféle látni valóval kecsegtetett. Már e korban híres volt állatkertje, fegyvertára, ritkasággyűjteménye, világhírű Zöld Terme (Grünes Gewölbe), melynek alapját Ágost szász választófejedelem vetette meg.* Főleg ez költötte föl Párizunk bámulatát s alig tud kifogni mindenféle drágaságainak, automatáinak, képeinek, szobrainak stb. felsorolásából. Naplóját olvasva, melybe, úgy látszik, mindjárt a szemlélet után frisen jegyezte föl a látottakat, szinte látni véljük az ámuló deákot, a kinek figyelmét egymás után ragadják meg és kötik le a csodásnál még csodásabb tárgyaknak képei.

Egyik teremben egy gyöngyházasztal tűnt fel neki, másokban egy gyűrű, «kiben az gyémántok egy bizonyos várat» ábrázolnak és egy kőszikla, mely azt mutatta, «mint teremnek a drágakövek; sok is vagy rajta, nagyok mint egy dió magyará, két kosár gyümölcs, igen sokféle gyümölcs benne nagy mesterséggel, hogy semmi különbséget nem vehetni észre az természet szerint valótul»: ugyan-ezt a benyomást tette a szemlélőre egy himmel varrott láda: «megeskünnél rajta — úgymond — hogy kívül rajta a virágokat képiró festette». Hosszasan időzhetett a negyedik teremben, mely szerinte csak maga megérdemelné,

* 1560. Nevét e terem 1638 körül zöld festésétől kapta. ERBSTEIN: Das königl. Grüne Gewölbe zu Dresden, 2. Aufl. Dresden, 1894. és «Führer durch die kön. Samml. 2. Aufl. u. o. 1894. 163. s köv. lapokon.

hogy messzeföldről látni mennének; de legtovább a hetedikben, a hol különösen a sok automatakat nézegette nagy lelki gyönyörűséggel: voltak ott elefantsontból készült hajók, melyek a szemlélő előtt tengeri csatát rögtönöztek, voltak kakuk-, pelikánórák stb. Egy «mesterséges» óra azt is kiáltotta: «O Jézus, mi Jesus!»* Legjobban tetszett a pap fiának egy másik óra, mely Krisztus születését adta elő. «Ha megindítják — így írja le — leszállnak az angyalok az égből az pásztorokhoz (ezek pedig mind külön-külön ki vagynak csinálva), azután a juhászforma pásztorok hárman megindulnak s akkor felmennek az angyalok s mindjárt verni kezdi az óra ezt a nótát: «Mennyből jövök most hozzátok.» Azonban az pásztorok mind ballagnak az istálló felé, s odaérvén mind külön-külön meghajtják magukat. Az istállóban láttatnak: az Krisztus egy tekenőben, mellette Mária; József rengeti, Mária danoldogál s az ökrök az jászolhoz kötve úgy látszanak enni és szedegetni az jászolból nagy mesterséggel. Ez meg levén, megindul az csillag, utána török habitusban** az ajándékvívő mágusok nagy reverentiával administrálják az ajándékot. Ez meg levén, úgy üt az óra.»

De utoljára kifáradt a leírásban s azzal vesz búcsút a sokféle látnivalótól, hogy azok leírására kevés volna egy hónap. Bizonyára e miatt nem vállalkozott az állatkert ismertetésére, míg a kincses kamrák leírásáról azért mondott le, mert nagy kötet lenne belőle . . .

Lipcsébe visszatérve, újabb útra készült. Drezda látványosságai kedvet ébresztettek benne újabb kalandozásra és pedig annál inkább, mert elválhatatlan kísérője, a porosz theologus is mindjárt vállalkozott reá. Természetesen gyalog indultak, vagy Páriz kifejezésével élve: az «apostolok szekerein». Tervük az volt, hogy Strassburgba men-

* A. m. «Jézusom!»

** Viselet.

nek, melyet e korban a magyarok sűrűen látogattak, de Frankfurtnál útirányt változtattak: kedvüket szegte, midőn meghallották, hogy a brandenburgi választó ellenséges tábora a Majna mellett táboroz. Strassburg helyett tehát Marburgba mentek s újra tanuláshoz láttak.

Itt is az orvostan volt Párizunk kedvencz tantárgya, mellette még arab nyelvet hallgatott, talán csak egyik tanára kedvéért, kinek fia adta elő e tantárgyat.

Alig két hónap mulva ismét útban találjuk őt két magyar társaságában. Szekeren kezdik s gyalog folytatják. Csak holmijuknak kerítnek egy taligát, hogy ne kelljen azt maguknak czipelniök s úgy gyalognak mellette «az apostolok útján». Giessen felé mennek a porosz barátért, a ki ott csatlakozik hozzájuk; innen Frankfurt, majd Heidelbergbe térnek be, hol a kis társaság útja elágazik: hárman Baselbe indulnak, Páriz Heidelbergben marad. Az a célja, hogy a tanulást folytatja s folyamodást ír a választófejedelemnek egy ingyenes convictusi helyért. Egyik professzor nagyon biztatja, ír is érdekében a választófejedelemnek egy levelet: de nem lett sikere. Azt a választ kapta, hogy a convictus tagja lehet, de nem ingyenes helyen.

Párizra e miatt nehéz idők következtek. Az a két hónap, a melyet itt remény és várakozás közepette élt át, «szűkült állapotban» tölt el.

De ha e vágya nem teljesült is, e helyett csakhamar ezután oly nagy kitüntetés érte, mely a csalódás által megsibbasztott önérzetét ismét fölfrissítette. A választófejedelem és az egyháztanács pártfogója közbenjárására felszólította, hogy a «Collegium Sapientiae»-ban, hol 60-80 nagyobb tanuló nyert ellátást, vállalja el a bölcsészet tanítását.* Páriz, talán mert nem érzett magában elég erőt e

* Bod: «Literata Panno-Dacia» cz. művében közli Páriznak Fabricius tanárhoz írt levelét (Basel, 1673 jun. 1.), a hol erről ezeket írja: «At postquam supremum electoralem nutum, quo publicum senatus ecclesiastici consultum de me

nehéz feladatra, talán mert állása csak ideiglenes lett volna s a francia háborús hírek miatt különben is kevés reménye volt az állandó letelepedetésre s e helyett azért inkább akarta elkezdett tanulmányait befejezni: nem fogadta el e díszes állást, hanem ismét vándorbotot vett kezébe. A rektor, a tanárok ajánlólevelekkel s némi pénzségélylyel látták el.

Most már ő is oda készült, a hová barátai mentek: Basel felé vette útját.

III.

Már fent említettük, hogy Páriznak főtörekvése az volt, hogy az orvosi tudományban tökéletesen kiképezze magát. Már otthon föltette ezt magában s hű maradt föltételéhez. Eddig is első sorban orvosi előadásokat hallgatott ugyan, de a rendszeres és beható tanulmányozást Baselben kezdte el.

A baseli egyetem orvosi kara már régóta legjobb hírnévnek örvendett Európa egyetemei között.¹ Ezt is folyton azok között emlegették, hol az orvostani ismereteket legalaposabban el lehet sajátítani. A XVI. század elején itt tanított és volt városi orvos Theophrastus Paracelsus, korának elsőrendű orvosi tekintélye,² itt tanult a magyar Spilenberger, Hensch stb. Itt tanított korábban Platter Felix,³ ki először osztályozta a betegségeket és sorozta három osztályba, a kinek ösztönzésére állították föl a növényteni

in professorem philosophiæ pro collegii Sapientiæ vocando confirmaretur, fatales isti tumultus Gallici avocant, quomodo itineris Helveticæ ac Gallici media suppeditas!» Szinte megfoghatatlan, hogy Naplójában mindezt egy szóval sem említi.

¹ BAAS: Grundriss d. Gesch. d. Medicin. (Stuttg. 1876.) 356. l.

² Erre a Platterre czéloz Amman Pál Párizhoz írt doktori üdvözlőversében: «Dulce quidem vinum, fert dulces Ungarus Uvas, ast non Plateros inclytos.»

³ BAAS: Grundriss der Geschichte d. Medicin u. d. heilenden Standes. (Stuttg. 1876.) 304.

kertet és bonczteni gyűjteményt.¹ Hírességét bizonyítja, hogy János Zsigmond fejedelem is ide küldötte Blandratát tanáráért, midőn egyetemet akart alapítani.²

Ide vágyódott Páriz is. E korban itt tanítottak Bauhin János Gáspár, a kiváló s már mintegy másfél évszázad óta virágzó orvoscsaládnak tagja, a ki különösen mint gyakorló orvos volt híres;³ Glaser János Henrik, a boncztan és növénytan tanára, a ki vegyészettel is foglalkozott.

1673 ápr. 29-én érkezett meg Páriz Baselbe s másnap már jelentkezett az egyetemen beiratkozás végett s hat nap mulva külön beiratkozott az orvosi karra is.

Anyagi gondoktól, melyek külföldi tartózkodása alatt Párizunkat gyakran háborgatták, itt sem lehetett ment, de szerencsére mindig akadtak barátok és pártfogók, kiknek segítségével időre-időre azoktól megszabadulhatott. Barátai, a kik után indult Heidelbergből, Strassburgban telepedtek meg, ezek helyett tehát itt most csak egy magyar theologust: Békés-Horváthi Jánost talált, a kivel csakhamar barátságot is kötött. Ez az Erasmusról nevezett collegium növendéke volt s közbenjárására az új jövevény is helyet kapott tizennégy napig az intézetben. Páriz ajánlólevelekkel bőven el volt látva,⁴ mind a baseli lelkészhez, mind a tanárokhoz s ezek pártfogása egy alapítványhoz juttatta, melyet Erastus (Lieber) Tamás baseli egyetemi tanár, Paracelsus egykori tisztvársa és ellenfele tett, mely negyedévenként esedékes évi 40 fontnyi pénzüsszezből állott.⁵

Nagyon csekély összeg, mely mellett gyakran kölcsönökre szorult, a mikkel időnként barátai segítették ki: nem

¹ HAESER, Lehrbuch d. Geschichte d. Medicin 3. Bearb. 2. Band. (Jena. 1881.) 56—57. ll.

² DEMKÓ K. A magyar orvosrend története. (Budapest, 1894.) 231. l.

³ HAESER id. mű II. 58. l., a boncz-

tan tanárának mondja, de ennek PÁRIZ Naplója ellenmond.

⁴ Vita: cursus, 500.

⁵ Míg Baselben tanult, hét angariát, azaz hetven fontot = harminczkét talért kapott. Később, mint orvosdoktor kapta a nyolczadikat.

is élhetett volna meg belőle, ha ottan-ottan hazulról is nem kapott volna némi segítséget.

Élete fentartása ekként némileg biztosítva lévén, a tanuláshoz látott.

Az orvosi szaktanítás Baselben ez időtájt már a szemlélet és gyakorlat helyes alapjaira volt fektetve. Épen a baseli egyetem tanára, Platter volt az, a ki Vesaliussal egyidőben először bonczolt emberi hullát, mely szám élete végéig háromszázra emelkedett fel;¹ Utóda Bauhin Gáspár hű maradt a hagyományokhoz s ő a ma is használt anatómiai műnyelvnek megalapítója s számos kézikönyv szerzője.² Glaser is e nyomokon haladt, nemcsak boncztani előadásokat tartott, melyek helye többnyire a kórház volt, hanem tanítványaival, ezek között természetesen Párizsal is bonczoltatott.³ Most egy vízkórságban, majd egy aszkóriban elhalt, ismét máskor egy kivégzett nő hulláját bonczolta előttük. A boncztani előadások némelyike nyilvános volt és nagy közönség jelenlétében tartatott meg.⁴ Egy ilyen előadás rendszeren nyolcz napig tartott; reggelenként maga a tanár végezte a műtétet, azután a tanítványokra bízta a hullát, a kik délutánonként sebészeti műtéteket gyakoroltak be rajta.

Páriz szorgalmasan eljárta e gyakorlati előadásokra, úgy látszik, e tantárgyhoz volt legtöbb kedve; ezenkívül egy hónapon át hallgatta Glaser gyógyszertanát⁵ s megtanulta az orvosságfőzést, a minek tudása nélkül nem is tartottak valakit jó orvosnak;⁶ az agg Bauhin gyakorlati orvostani

¹ HAESER id. m. II. 56. 144.

² U. o. 57. Nevezetesebb művei: Anatomica corporis virilis et muliebris hist. (Lugd. 1597. Több kiadásban.) — Theatrum anatomicum. (Frankfurt. 1605.) — De corporis humani partibus (Bas, 1588.) — De compositione medicamentorum (Offenbachi, 1610) stb. E művei a budapesti egy. könyvtárban is megvannak.

³ Vitæ cursus 501. (1674 jan. 7.)

⁴ Ilyenkor rendszeren női holttestet vagy kivégzett hulláját bonczolták. BAAS: Die Gesch. Entwicklung d. ärztlichen Standes. (Berlin, 1897) 245 l.

⁵ Collegium chymicum.

⁶ BAAS id. m. 247. l.

67. NYILVÁNOS BONCZTANI ELŐADÁS A XVII. SZÁZADBAN.

leczkéit, valamint a növénytant, melylyel gyógynövények gyűjtése volt egybekötve¹ és Burchard elméleti orvostani előadásait is.² Habár Páriz egész odaadással szentelte életét e tantárgyak tanulásának, érdeklődése nem szorítkozott csupán ezekre s a hol alkalma nyílt, más téren is képezte magát. Patin Károly párisi tanár a király üldözésétől félve, nagyszerű pénz- és éremgyűjteményével Baselbe menekült s itt ezekről az ifjúságnak magánelőadásokat tartott. A két első előadáson Páriz is jelen volt, de az egészet végig hallgatni már nem volt ideje. Ezenkívül szorgalmasan látogatta a könyvtárakat, múzeumokat és magángyűjteményeket. Leírásai, melyeket ezekről adott, élénk bizonyosságai azon mély érdeklődésnek és fogékonyságnak, melylyel a tudomány és művelődés különféle tényezői iránt viseltetett.

IV.

Egy év és négy hó telt már el folytonos tanulással s ekkor Páriz elérkezettnek látta az időt arra, hogy a doktori rangért folyamodjék.

1674 szeptember 6-án³ délután két órakor «Isten nevének segítségül hívásával» felkereste Bauhint, az orvosi kar dékánját s közölte vele szándékát. A dékánnak nem volt semmi ellenvetése s a szokásos formaságok mellett nevét az orvosjelöltek névsorába bejegyezte. Ezzel megkezdődött a vizsgálatok sorozata. Előbb egy magánvizsgálatnak kellett magát alávetni, azután egy nyilvános vizsgálat következett és pedig az egész orvostanból. Két órahosszáig, reggel nyolcztól tizig, tartott ez, a kar összes szak-

¹ BAAS id. m. 243. l.

² E két tantárgy hallgatását doktori vizsgálata leírásából is következtethetjük.

³ L. pl. a Fesch Remig tanár gyűjteményéről adott leírását.

⁴ Megjegyezzük, hogy Pápai Páriz Naplójában külföldi tartózkodása alatt az ó-naptárt használja.

tanárai jelenlétében. Ezt is sikeresen kiállotta s ekkor két feladatot kapott, egyiket az elméleti, másikat a gyakorlati orvostanból, hogy másnap nyolcz órakor azokról szabad előadást tartson. Rögtön ezután következett a szigorlat s mikor ezen is szerencsésen átesett, határidőt kapott a doktori disputatio megtartására.

Doktori értekezése, mely nyomtatásban is megjelent, **három o vosi tanács* (De tribus consiliis medicis), mondhatnók három klinikai eset ismeretése, mind a három a nőgyógyászat köréből. ** A feladat mindenik esetén elmondja a beteg jelentkezésének idejét, életkorát, addigi életmódját s betegsége tüneteit s mindezekből a vizsgát tevőnek kellett megállapítani a betegséget, neki

kellett gyógyszert rendelnie s megszabni a beteg életrendét. Az egyik beteg egy harminczéves «piros pozsgás», a másik egy idősebb elhízott, gyöngye szervezetű asszony, harmadik egy negyven éves hystericus özvegy volt.

Páriz dolgozatában a betegségek tárgyalása tíz-tíz pontba van foglalva.

Ez utóbbi betegségre nézve orvosi «tanácsa» a következő: Dicséri — úgymond — Pindaros az idejében meg-

DISPUTATIO INAVGVRALIS
TRIBUS CONSILIIS
M E D I C I S
 absolute,

Oratio
 GEORGI MEGALOMIO EKHTI
 AVTHORITATE ET DECRETO
 MAGNIFICI ET AMPLISSIMI
 Ordinis Aselepiades
 PROCERVVM
 In inclita & antiqua Vniversitate
 RAVRACORVM

Pro
 Summis in Arte Medica Honoribus, Privilegijs
 ac immunitatibus Doctoralibus more
 majorum rite consequendis

Publico, placido Editorum
 EXAMEN, CONCURSUS, TESTIMONIO exponit

FRANCISCUS PARIZ de Papa,

Emeriti F. Transilvano Vngarus

Ad diem Octobr. ANNO dñi 18c LXXII.

H. L. O. S.

••• (•) (•)••

B A S I L E Æ,

Typis JOH. ROEDLERI GENATHI.

68. PÁRIZ ORVOSDOKTORI ÉRTEKEZÉSÉNEK CZÍMLAPJA.

* 1674 márcz. 5., jún. 11., júl. 16.

** SZABÓ-HELLEBRANT: R. M. Könyvtár, III. köt. 2643. sz. a.

jelenő orvost és valóban az alkalomszerűség a gyógyítás éltető lelke. Ezután arra figyelmeztet, hogy nagy gondot kell fordítani az orvosi gyakorlat három szabályának * alkalmazására. E bevezetés után áttér a beteg vérmérsékletének vizsgálatára, az életkor, az arcszín, szervezet és életrend figyelembe vételével. Majd a betegség székhelyét s ezzel kapcsolatban magát a betegséget igyekszik megállapítani. Böven foglalkozik a betegséget előidéző okokkal s megmagyarázza a baj kitörése előtt, alatt és után mutatkozó körjeleket. A szennyes arcszín — úgymond — a rossz nedvektől és páráktól származik; közvetve ez az oka az érzékszervek eltompulásának, ásitozásnak, fuladozásnak. Ez az oka, hogy az érverés alig érezhető, mert ezek a szívet méregként járják át, valamint az agyat is s e miatt fekdött a beteg eszmélet nélkül, mozdulatlanul. Prognosisában a betegséget chronicusnak, a beteg állapotát nagyon veszélyesnek, de azért nem reménytelennek mondja s arra is figyelmeztet, hogy ha a beteg önkivületbe esnék s halottnak látszanék, a temetéssel ne siessenek; különösen az orvos nagyon óvatos legyen s huszonnégy óra eltelte előtt a bonczoláshoz ne fogjon, mivel az a túlságos kíváncsiság sem nem emberi, sem keresztyéni dolog.

Gyógyszerül természetesen e kor csaknem általános orvosi divata szerint első sorban az érvágást ajánlja, mert csak így lehet megszabadítani a beteget a mérges nedvektől és páráktól. Orvosságot ezenkívül böven rendel: Bauhin-féle nehézkórelleni vizet, néhány csepp kámforral, gyantával vagy angelikagyökérrel; több receptet is ad a betegség különböző fokai szerint. Szigorúan megszabja az életrendet is: mérsékelt levegőben tartózkodják a beteg, kerülje a hideg szeleket, ne mosdjék hideg vízben s szűk legyen a táplálkozása, savanyút ne egyék, bort ne igyék;

* A kórelőzmények kikutatása, a betegség felismerése s lefolyásának előre megmondása. (Anamnesis, Diagnosis, Prognosis.)

KÓRHÁZ BELSEJE A XVII. SZÁZADBAN.

hasznára válik a testgyakorlat és a munka, alvása legyen rövid, a haragtól és szomorúságtól óvja magát, mert az izgatottság szintén árt a betegnek.

Ugyanezen forma szerint tárgyalja a másik két betegséget is.

Páriz mindezeket írásban kidolgozta* s a vizsgálat napján előadta. A vizsgálat a dékán betegsége miatt Glaser helyettesdékán ellenöklete alatt több tanár, doktor és tanuló jelenlétében tartatott. Ellenfelei egy bölcsész- és orvosdoktor, intézeti felügyelő és egy lengyel deák voltak, a ki szinte folyamodott a doktori rangért. Ezek ellenvetéseire meg kellett felelnie s állításait velük szemben megvédelmeznie; természetesen a tanárok és ezeken kívül a többi orvostanhallgatók is beleszólhattak a vitába.

Avitagyülésékkorélte virágkorát s a tanulók rendkívül nagy gyönyörűséget találtak az egymásnak «oppo- nálásban»** s magánóráik egy részét is ilyen gyakorlatokkal töltötték el. Feltehetjük, hogy Páriz itt is jól megállta helyét és győztesen került ki a vitából. Maga ugyan bővebben nem

* Bod említi, hogy Baselben léte alatt több értekezést is írt «De vacuo sublato», «Forma substantiali», «occultis qualita- tibus expolis» stb. Lit. Panno-Dacia. III. Páriz. 4. §.

** «Intő utasítás akadémiákra induló ifju Nadányi János számára.» GÉRESI K. közleménye a Révész-féle Figyelmező- ben, 1878. 489. l.

VOTA SOLENNIA
 Quæ
 Nobilissimi & Clarissimi Viri
 D. FRANCISCI PARIZ de Pápa
 Transilvano Ungari
 Honoribus Doctoralibus ab Amplissimo Medico-
 rum in perantiqua Universitate Basiliensi
 Ordine, suo merito decretis, ejus-
 demq. Amplissimi Ordi-
 nis consensu
 A
 Magnifico, Excellentiss. Expe-
 rientissimoo. Viro
 D. JOH. HENRICO GLASERO
 Philof. & Med. Doctore, Anatom. & Botanices
 Professore P. Celebrissimo. Biabcuta
 rite designato
 ANNO cl. lxx LXXIV xx. Octobris.
 Collatis
 Gratulabundi addiderunt
 PRÆCEPTORES, FAVTORES. AMICI.

B A S I L E Æ,

Impimebat IOH. RODOLPHVS GENATHVS.

69. A «VOTA SOLENNIA» CZÍMLAPJA.

tudósít, hogyan folyt le a gyűlés, de bizonyára, midőn arra készült, legalább nagyjában ő is azokat tartotta szem előtt, a miket egy tapasztalt apa adott erre nézve tanácsul külföldi egyetemre induló fiának s Párizunk egy későbbi jó barátjának:

«Rá vigyázz, — úgymond — micsoda objectiókat¹ hoznak elől, mindgyárt vedd consideratióban,² ha megtudnál-é reá felelni, avagy nem, avagy olvastál-é valahol arról? Ha megtudnál reá felelni, vigyázz arra, ha a professor felelete edgyez-e az tieddel, vagy az kit te olvastál. Ha eggyez, confirmalódom³ tudományodban, ha nem edgyez, vigyázz reá, miben különböz, és observald.⁴ Ha penig meg nem tudtál volna felelni, mind az objectiot tanuld meg, mind az reá való feleletet.»⁵

A vitagyűlés után tizenegy nap mulva az ünnepélyes felavatás következett.⁶ Ketten voltak felavatandók: Páriz és ellenfele a lengyel deák, ki öt nappal később tartotta doktori vitatkozását.

A felavatás napján a tanárok a rektorral élükön reggel hét órakor az Erasmusról nevezett collegiumban gyűltek össze s a templomba kísérték a jelölteket. Itt egy lelkész-tanár alkalmi beszédet mondott s imádkozott a jelöltek lelki üdvéért s azután újra visszamentek a collegiumba, magukkal vivén a lelkészt is. Tíz órakor kezdődött a tulajdonképeni felavatás. A dékán nyitotta meg, bevezetésül beszédet tartva a valódi és ál orvosokról. Ekkor a Páriz társához fordulva felolvasta életrajzát s felszólította egy rövid szakszerű előadás tartására. Ugyanigy tett ezután Párizzal is, a ki az orvosi tudomány keletkezéséről és fejlődéséről értekezett. Következett a barátok üdvözlete.⁷

¹ Ellenvetés.

² Meggondolás (itt: gondolóra).

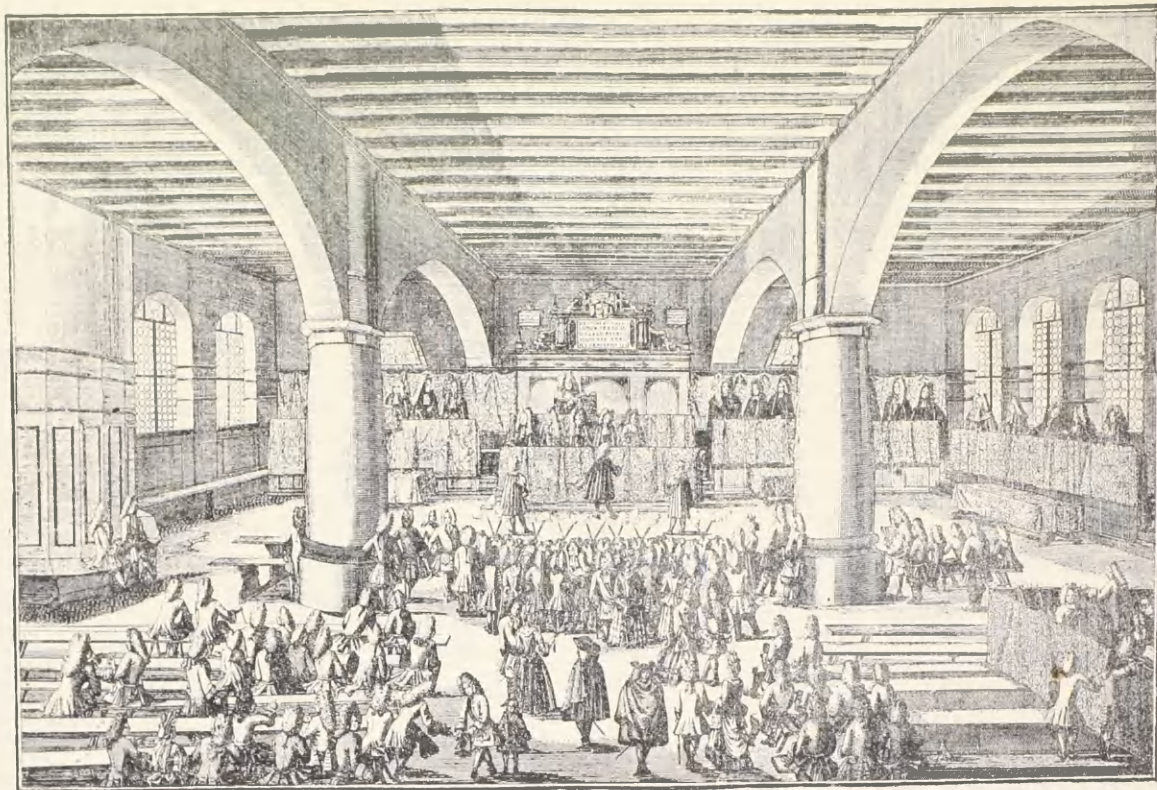
³ Megerősödöl.

⁴ Vedd eszedbe.

⁵ Kévész-féle Figyelmező, 1878. 488. l.

⁶ Erről Amman Pálhoz írt levelét (1674 nov. 1.) közli Bod id. kézírati művében III. könyv, Páriz. 4. §.

⁷ Ez üdvözlőversek «*Vota solennia*» czímen nyomtatásban is megjelentek.

70. DOKTORRÁ AVATÁS A XVII. SZÁZADBAN.

Most az egyetemi szolga a vicekancellárhoz vezette őket s itt előbb a jegyző megeskette s azután rövid beszéd kíséretében¹ licentiatusi fokozatra léptette őket elő s egyszersmind felhatalmazta a dékánt a jelöltek doktorrá nyilvánítására.

Ekkor a szolga zeneszóval a dékán emelvényéhez vezette őket s itt többféle jelképes szertartás után, minő a biborkalap feltevése, arany gyűrű, melyet a dékán húzott föl a jelölt újjára, egy könyv kinyitása és ismét becsukása stb.* véget ért a felavatás s a nap öröme az egész társaság gazdagon terített asztalhoz ült, melyen természetesen a jelöltek teljesítették a házi gazda tisztét. «A többit — a mi ezután következett ki ne tudná?» jegyzi meg Párizunk naív humorral.**

A versszerzők között a baseli, lipcsei, heidelbergi tanárok neveivel találkozunk. A versek nagy része latin, de van német (SÜSSEBACH-tól), francia (CONTE és D'APLES), román (HALICS) és magyar is. Ez utóbbi KÁLLAI KÖPIS JÁNOS-tól, a ki az avatáson is jelen volt. Kezdeté: «Jupiternek hajdan az álom szemében, Egész északákon nem esett édesden.» Aláírása: «Tiszteletes és tudós Pápai Páriz Ferencznek, Doctori Közönséges

fényes pompáját Görög és Magyar nyelven, igen szivessen, Tiszteletes Buxtorfius János Jakab Urának, Gazdájának, Præceptorának éppen a nap udvarában lévő hideg boltyában ekképpen ékesgeté, mint kedves bujdosó társának szolgálja, Attjafia, Baráttja»; a román distichonok kezdeté: «Kent szentete, szeründ la voj, Rumanus Apollo, | La totz, ketz szvente 'n Emperecie sedetz!» D'APLES «quatrain»-e:

Paris, le beau Troyen, en fut le fatal flambeau.
Qui livra sa Patrie, a ses flammes en proye.
Ce Paris par un sort, contraire au sort de Troye.
Sauvera sa Patrie, et le siens du tombeau.

Magyar gratulánsok a már említett Köpisp Jánoson kívül: VERESEGYHÁZI TAMÁS (Varsóból az «Arany Kard»-ból), KOLOSVÁRI K. ISTVÁN (Leyden), BÉKÉSHORVÁTI JÁNOS («Proprie diei, quo pie in Domino obiit, cygneum hoc carmen cecinit. Bernæ in lecto mortuali An. 1674. 18. Jul. St. Vet.»), RÁCZ BESZERMÉNYI ISTVÁN (Utrecht).

¹ Mint több egyetemen, úgy látszik, itt is divatos volt, hogy a jelölt selyemtógát öltött. V. ö. mind e szertartásokról és azok jelentőségéről ITTER: De ho-

noribus sive gradibus academicis (Frankfurt, 1698.) 318—322. lap.

² Érdekes e doktori avatás költségjegyzéke. A pedellus kapott 4 bir. tallért, az egyetem jegyzője az oklevélért 4, a zenetanár 1, a dékán 10, az Erasmus-collegium növendékei 1/2 tallért kaptak, a selyemruháért 1, a doktori lakomáért, a könyvtár és gyűlésterem (prytaneum) számára 20, doktori értekezése, az üdvözlő-versek s a meghívó kinyomtatásáért 13, a könyvkötőnek 2 tallért fizetett.

V.

Páriz igazi, mély, benső vallásosságtól áthatott kedély volt. Imádkozik és énekel, midőn valami nagy vállalatba akar fogni, vagy mielőtt útra kelne; imádsággal kezdi s zárja az évet s miként Szenczi Molnár, úgy az ő tolla is Naplójában minden újév kezdetén leelőször is áhítata emlékét örökítette meg. «Ez esztendőre viradván — így kezdi ő is rendesen az évet — Istennek hálát adék egész életem s kiváltképen bujdosásombeli gondviseléseért, könnyörögvén és dicsérvén az Urat».

Vallásos lelke még inkább hálától áradoz az 1675. év kezdetén, arra gondolva, hogy «sok bajos munkáinak első örömét» végre megérte az elmúlt esztendőben. «Tartsd meg ebbeli jódat — így fohászkozik — ez esztendőben is és egész életemben. Vigy haza békével édes hazámban, hogy kezem s elmém munkája által neved dicsértessék, sok nyomorultak erőt vegyenek és az én édes atyámfiával edgyütt a szentek gyülekezetiben neked, kit egyedül illett az tisztesség, mondhassak uj éneket».*

E sorokban megnyilatkozik ugyan a pályavégzett ifjú hazavágyódása, de bizonyos okok, melyekről nincs tudomásunk, még egy ideig maradásra készítették. Ez időre esik Glasernek, ez «atyjaként szeretett tanárának» halála, ki a városban dühöngő járványos lázbetegség alkalmával éjjel-nappal járt a betegekhez, mígnem annak maga is áldozatul esett. Az orvosi kar megbízásából Páriznak jutott a szomorú feladat emlékbeszédet mondani felette.**

* Vitæ cursus. Irod. Közl. II. 505.
Csaknem ugyanezt írja latinul az 504.
lapon.

** Nyomtatásban is megjelent. Czime:

*Sancta Merx Viri Nobilissimi. Excell-
lentiss. Experimentissimique, D. Joh.
Henrici Glaseri.* (Basel, 1675.) 4-edr.
SZABÓ-HELLEBRANT, III. 2683. sz. a.

Ez a megbízás is egyik bizonyága annak, hogy milyen közbecsülésben állott, erről tanuskodik másfelől az is, hogy a baseli orvosi kar tagjai sorába fölvette.¹

Nagyobb városok orvosai már korábban testületté alakultak, hogy annál hatásosabban léphessenek föl a chirurgusok czéhével szemben, melynek túlkapásai érdekeiket sokszorosan veszélyeztette s egyszersmind azért is, hogy így vitás orvosi kérdéseket jobban megvitathassanak s törvényszéki, egészségügyi kérdésekben ítéletet mondhassanak vagy tanácsot adhassanak.² Páriz alapos szakképzettségének elismerése nyilvánult tehát abban, hogy őt is megtették «assessornak» s nem ok nélkül volt büszke erre a kitüntetésre.³

A doktori rang elnyerése után egy fél évig időzött még Páriz Baselben, ez alatt is megmaradva az egyetem kötelékében s tovább is élvezvén az Erastus-féle alapítványt. Ez időt bizonyára arra használta föl, hogy elméleti ismereteit némi gyakorlattal egészítse ki s a gyógykezelés módjára nézve tapasztalatokat gyűjtsön.

1675 ápril havában végre nagynehezen búcsút vett «második hazájától» s útra kelt haza felé.

Útjában többször tartott rövidebb-hosszabb pihenőt.

Igy Badenben, melynek fürdőjét használta, Zürichben, a hol midőn templomba ment, a pap épen a magyarországi protestánsok üldözéséről prédikált; Regensburgban, hol megnézte a díszes tanácstermet s egy városi tanácsos titkáranak jóvoltából meg is izelte a bort, mely a nemsokára összegyűlő császári követek és tanácsosok számára volt előre oda készítve; de legtovább, közel négy hónapig, tartózkodott Schaffhausenben, mint egy városi tanácsos és

¹ Erről szól Frank Györgyhöz (1675 márc. 1.) írt levele. *Bon id.* kézirati művében III. könyv. Páriz. 4. §.

² HAESER. *Geschichte d. Med.* II. 3. Bearb. 127. l.

³ Művein neve után rendszeren kiteszi e címét.

orvos vendége. Ez idő egy részét bonczolással, melyet többnyire állati hullán végzett, töltötte el.¹ Itt kifogyott az útiköltségből s addig nem is hagyta el Schaffhausent, míg új ismerősei pénzt nem raktak össze számára.

Az utat Bécsig részint gyalog, részint hajón tette meg; hol magánosan, hol vándorló mesterlegények társaságában. Bécsben már magyarokkal is találkozott, kalmárokkal, tősgyökeres debreczeni civisekkel: ezek között az ifjú Dobozi-val, talán épen a bíró fiával.² Négy napot töltött itt s ez alatt látta a császárt is, midőn nejével és Eleonora anyacsászárnővel a jezsuiták collegiumát látogatta meg.

Bécsben egy «landkocsi»-ra ült s egy darabig ezen folytatta útját. Járt Budán és Pesten, ez utóbbi helyen egy pribéknél töltve az éjet, de úgy látszik, nem nagyon jól érezhette itt magát, mert mihelyt megvirradt, sietett ki belőle Debreczen felé, melynek magyaros vendégszeretete aztán két hónapig feledtette vele útja eddigi fáradalmait és végcélját.³ Az út hátralevő részét innen minden nagyobb megszakítás nélkül tette meg s negyedfélévi távollét után okt. 25-én végre megérkezett Kolozsvárra «az holott - írja az öröm leplezetlen érzésével Isten jóvoltából anyám asszonyt a hugom aszszonnal edgyütt jó egészségben találtam».

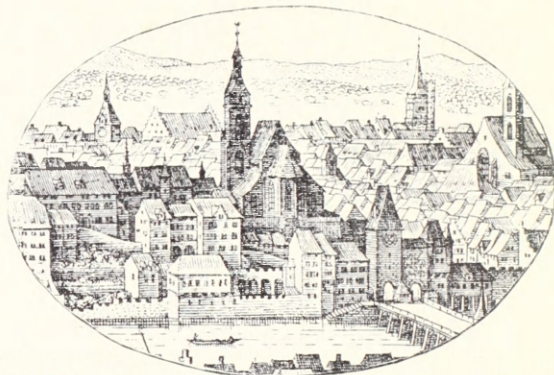
¹ Naplójában említi, hogy kutyát, macskát, sündisznót, juhot, stb. bonczolt. Sőt Wepfer doktorral együtt ők is belestek a vivisectio bűnébe, elevenen bonczolván föl két rókát. V. ö. BAAS: Die geschichtliche Entwicklung d. ärztlichen Standes. (Berlin, 1896.) 245. Szörnyszülöttet is bonczoltak. V. ö. id. mű, 246. l.

² Szűcs I. Debreczen város tört. II. (Debreczen, 1872.) 536. lap.

³ Magyarországi utazásáról Heidegger Henrikhez írt levelét (Debreczen, 1676 decz. 12.) közli Bod id. kézírata III. könyv. Páriz. 7. §. Egy Heideggerhez és Svicerhez Nagy-Enyedről 1676 nov. 5-én

írt levelét közli ZSILINSZKY: Sárospataki Füzetek 1866. évf. 676—78. II. Páriznak a nagy-Enyedi collegium könyvtárában még 1800-ban megvoltak levelei «Cinnus Papianus, Prof. Páriz Pápai Ferentznek Levelézései» czímen; ugyanitt volt egy másik gyűjtemény is: «Basiliai Professor Hoffmannak levelei II. Apaffi Mihály Fejedelem, és Prof. Páriz Pápaihoz. 1684—1699.» BENKŐ: Parnassusi időtöltés, 1796 VII. (1800) 38., 39. lap. Mindezek, úgy látszik. Nagy-Enyed pusztulásakor 1849-ben tűz martalékaivá lettek. Teleki Sándorhoz írt levelei a Teleki-levéltárban őriztetnek.

Ezzel véget ért a tanulói pálya s az ifjú — huszonhat éves — orvos, ki külföldön mindazon ismereteket megszerezte, a melyeket e kor egyetemi oktatási rendszere a tanulóktól megkivánt, mielőtt az életbe kibocsátotta volna őket: elméleti ismeretekkel gazdagon s nem minden gyakorlati jártasság nélkül, az egyéni kiválóságnak is számos jelét adva, megérkezett hazájába. Szívében immár ellenállhatlanná nőtt a vágy, hogy ismereteit és tapasztalatait honfitársai boldogítására fordíthassa.

71. BASEL A XVII. SZÁZADBAN

HARMADIK KÖNYV.

A TUDÓS PROFESSZOR.

71. A NAGY-ENYEDI COLLEGIUM.

I.

AZ ORVOSI REND működési köre a tizenhetedik században nálunk épen úgy, mint külföldön¹ a műveltség és képzettség nagyon különböző fokán álló emberek között osztott meg. Egy részét a «borbélyok»² foglalták le: az ő feladatuk volt az érvágás és a különféle sebészeti műtétek végzése. Hivatásukat mint mesterséget, más mesteremberek példája szerint, czéhekbe állva gyakorolták.³ Voltak vándorborbélyok is, kik városról városra járva, különösen vásárok alkalmával kerestek病患eket; kuruzslók, kik valamely általuk felfedezett gyógyszerrel házaltak, mely rendszeren egyetemes hatással bírt, minden betegség ellen hasz-

¹ BAAS: Die geschichtliche Entwicklung d. ärztlichen Standes. (Berlin 1896.) 239. kk. II.

² A chirurgus magyar neve.

³ A budai chirurgusok vagy borbélyok 1703. nov. 14. megerősített német s a debreczeniek 1735. decz. 30-án megerős-

sított magyar nyelvű czéhszabályait közli LINZBAUER: Codex sanitario-medic. Hungariae, tom. II. (Buda, 1852—6.) 382—5. II. és II. 55—61. II. Ezeknél régibb a lévai borbélyok czéhszabálya magyar nyelven, melynek hiteles másolata a budapesti egyetemi könyvtárban van.

nált; ezek sem hiányozhattak nagyobb vásárokról. Mesterségüket nagy reklámmal üzték s gyógyszerükhöz olykor a használati utasítást ki is nyomatták.¹ Általában kevés volt azok száma, kik valamely egyetemen szereztek orvosi ismereteiket s azután egészen ennek szentelték volna magukat; ilyeneket többnyire csak egyes nagyobb városokban találunk;² rendesen a város költségén tanultak s a város hívta meg és fizette őket; olykor külföldi, sorstól hányatott orvosok is elvetődtek hozzánk s itt a főúri vagy fejedelmi udvarokban vonták meg magukat, mint házi orvosok.³

Ezeken kívül külföldi egyetemen tanuló ifjaink között többen szaktudományuk mellett orvosi tudományokat is szorgalmasan hallgattak⁴ s hazajövet mint tanárok vagy papok mellékesen gyógyítással is foglalkoztak.⁵

Párizunk egyetemi tanulásának iránya olyan volt, mintha kizárólag az orvosi tudományra készült volna, ebből következtetve neki városi orvosnak kellett volna lenni, de a körülmények őt is olyan életpályára utalták, a hol gyógyítással csak mellékesen foglalkozhatott. Pedig az alkalom az előbbire is önként kínálkozott volna. Midőn külföldről hazajövet Debreczenben időzött, erővel ott akarták marasztani városi orvosnak;⁶ Enyeden is, hová Kolozsvárról rán-

¹ Pl. HOFFMANN ILLYÉS seb- és szemgyógyítótól: «Az Electuariumnak, az az a Terjeknek hasznáról» cz. hírdetése, melyet egy könyvtáblában Fraknoi V. fedezett föl. M. Könyvszemle 1878. 293.—4. ll.

² DEMKÓ: A magyar orvosi rend története 283—7. ll. Ugyanitt l. az orvosi családokat, melyekben e tiszt apáról fiúra szállt.

³ Pl. Blandrata György.

⁴ A Nadányi Mihály instructója is ezt mondja, noha az ő fia nem orvosnak készült: «Az Anatomica professiokra, mikor anatomizálnak diligenter reá járj, Bartholinust megszerezd, a Lejdai edi-

tiót, abbul ad situm partium earundemque functiones a professore applicatus megtanuld, mert sem egessegedre egyébként gondot nem viselhez, sem jó philosophus nem lehetsz.» RÉVÉSZ-féle Figyelmező 1878. 489. l. (GÉRESI közleménye.)

⁵ L. Sellyei Balog István levelét Teleki Mihályhoz (1663. szept. 8.) a Prot. Közlöny 1888. évf. 223. l.

⁶ Vita cursus Irodalomtört. Közl. II. 510. A fia által írt életrajz szerint elég fényes évi fizetéssel többször hívták rendes városi orvosnak. Miscell. Tigurina II. Th. II. Ausg. (Zürich 1723.) 188. l.

dult le, «becsülettel» marasztotta volna a vármegye főbírája, a számvevőség és város hadnagya, de kitért e meghívások elől; úgy látszik, hogy legalább egy ideig hivatal nélkül, mint gyakorló orvos akart szerencsét próbálni, ezért nem vállalta sem egyiket, sem másikat. Pedig Debreczenhez nem sokára családi kötelekek is fűzték, egy itt lakó nemes embernek borosjenei Zöldi Istvánnak leányát, «Katót», bevén el feleségül.¹

Misztótfalusi Kis írja, hogy ha egy orvos valahol letelepszik, míg «ki nem híresíti», hogy a nyavalyákhoz ért, addig senki sem keresi meg orvoslás végett.² Páriznak, úgy látszik, nem volt szüksége ilyen reklámra, e nélkül is csakhamar keresett orvos lett.³ Enyed és a brassómegyei Földvár, hol magának egy kis földbirtokot szerzett, volt rendes tartózkodási helye; itt keresték föl a betegek orvosi tanácsért, vagy innen vitették magukhoz. Sajnálni lehet, hogy Naplójában nem örökítette meg, hogy ez idő alatt kiket és milyen betegségben gyógyított. A korábbi időből a Petróczyi István nevét ismerjük betegek közül, a ki Biharra magához vitette.⁴

Enyedi tartózkodása alatt nyert Páriz megbízást arra, hogy a collegium épületében gyógyszertárt, vagy a mint ekkor nevezték «patikaszerszámos bolt»-ot rendezzen be⁵ s itt kapta az Apafiné, Bornemisza Anna és Teleki Mihály meghívását az udvari orvosi tisztre.

¹ Páriz ezután még kétszer nősült. Második neje Székalmi András kapitihá leánya, harmadik Nyíró Judit volt. Talán felesleges is említenünk, hogy Páriznak Pietrosával szőtt szerelmi viszonya, ki őt hazájába is elkísérte, alaptalan. E mondat ketten is feldolgozták: PAULIKOVICS LAJOS: «Rajzok a hajdankorból» I. kötet. (Pest 1855) cz. művében. 214—276. ll.: «Pietroza. Deákkalandok» s egy részét újabban GYALUI FARKAS «Az utolsó szó» című egyfelvonásos vígjátékában,

mely a «Budapesti Hirlap» 1898. évi karácsonyi számában jelent meg.

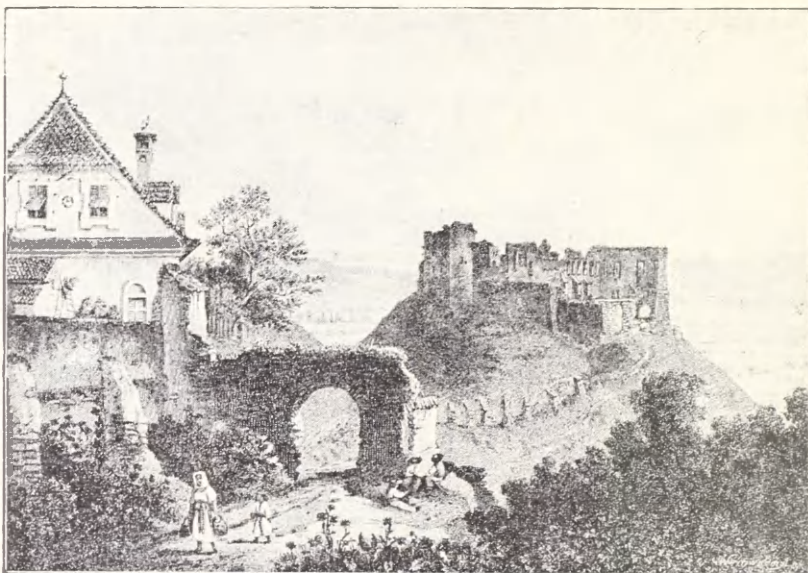
² Mentség 17. l.

³ Justissima Adorea. 1717. Az életrajzi részt közölte belőle gr. KEMÉNY J. Tört. és irod. kalászatok. (Pest. 1861.) 251—254. ll.

⁴ Vitæ cursus. Ir. K. II. 510.

⁵ Vitæ cursus Ir. Közl. II. 511. E helyet csak úgy értelmezhetjük, hogy az iskola számára rendezett be gyógyszertárt.

A tudományába vetett bizalom e nyilvánulásait követte az enyedi collegium gondnokainak¹ választása, az ujonnan szervezett negyedik tanári állásra. E tanszékkal ez idő szerint a görög nyelv és erkölcstan tanítását kötötték egybe² s az iskola két tanára, talán mert nem tartottak egy orvost ezek tanítására alkalmasnak,³ talán mert a negyedik tanszék

72. FOLDVAR.

szervezése nem volt kedvük szerint:⁴ mindent elkövetett annak megakadályozására, hogy Páriz tanszékét elfoglalja.

Ez a választás 1678-ban történt s Páriz még a követ-

¹ Bethlen Miklós és Macskási Boldizsár.

² Nagy-Enyeden, az 1671-ik évi gondnoki utasítás szerint, három tanár volt, a kiknek tantárgyai így voltak beosztva: 1. theologiæ professor, 2. philosophiæ naturalis et historiarum pr., 3. logicæ et philologiæ professor. Dési Márton tanította az elsőt, Csernátoni Pál a másodikat, Nadányi János a harmadikat. Prot.

Közl. 1886. 64–65. ll. De e beosztáson többször változtattak

³ Mily jól tudott Páriz görögül, eléggé mutatja a Békés-Horváthi János halálára írt görög verse. Megj. költeményével együtt: Basel 1674.

⁴ «Mikor *negyedik* professornak behozták ő kegyelmét, akkor is contradicaltak.» Az enyedi tanulók panasza Telekihez. Marosvásárhelyi Teleki-levéltár. 2357. sz. a.

kező évben sem volt tényleg tanár s csak 1680. évben január havában iktattatta végre be az egyik gondnok, Bethlen Miklós. Tofeus püspök fellépésére volt szükség, hogy a választás érvényesüljön, de így is előbb változtatni kellett a tantárgyak beosztásán s a két tanár annyit csakugyan kieszközölt, hogy Párizra az erkölcsstan helyett a physika tanítását bízták.¹ De ez csak kezdetben volt így. Később az általános és részleges physika mellett tantárgyai között találjuk nemcsak a meta-physikát, hanem az Apostolok cselekedeteinek bírálati fejtegetését, sőt a Rómabeliekhez írt levél magyarázatát is.²

Páriz a tanári állás elfoglalása után az orvosi gyakorlatot sem hagyta abba, sőt most még keresettebb orvos lett, úgy, hogy e miatt a tanítást is sokszor félbe kellett szakítania. Különösen a betegeskedő fejedelmasszony szorult sokszor rá segítségére. Különben is féltékeny gonddal őrizte

egészségét s férje egyízben nyolcz boszorkányt záratott tömlöczházba, kikre az a gyanu esett, hogy megígézték.³ Volt ugyan «patikaládá»-jában is mindenféle gyógyszer: kénkő, csukafog, török balzsam, emberkoponya pora, szarvas szarvának a pora, szarvas szíve, márcziusi nyúlszem, Ábel

73. GYÓGYSZERTÁR BELSEJE A XVII. SZÁZADBAN.

¹ A görög nyelvet azért ezután is tanította s a «Justissima adorea» szerint magyarázta Homerost, Pindarost, Hesiodost. (M. N. Múz.)

² Vita cursus. Irod. Közl. II. 513.

³ SZILÁGYI: Erd. Orsz. Eml. 18. köt. 28. és 310. ll. Vass Gy. és L. Napló 38. l.

vére, sárkányvíz stb.,¹ de ezek gyógyhatásában nem bízott eléggé s házi orvosa Páriz tanácsait is óhajtotta hallani, a ki hónapokat töltött mellette most Gyula-Fehérváron, majd Fogarason.²

A fejedelemasszony halála után a fejedelemnek volt szüksége tanácsaira. Az elhunyt, míg élt, az Apafi-háznak éltető lelke volt; maga ügyelt föl a gazdaságra, az udvarra és cselédségre; nélküle a fejedelemnek az se maradt volna, a mit egyék,³ eltékozolta vagy elajándékozta volna.

74. BORNEMISZA ANNA NÉVALÁÍRÁSA.

Halálát⁴ nem is élte soká túl. Azon való töprengésében, hogy ő már öreg s felesége elhunytja miatt fia is nevelés nélkül marad s házára pusztulás vár, buskomorságba esett. Hat hétig nem szólt senkihez, nem akart enni, hanem sóhajtozva járt fel s alá palotájában. Hiába vigasztalták. Végre lassanként az által tért magához, hogy az urak mindennap vittek neki egy zacskó pénzt, mindig mást-mást nevezve meg küldőül. «Kegyelmes uram — úgymond — ezt a pénzt most hozta Apor István a harminczadokról; ezt a pénzt a sóaknából hozatta Inczédi Pál, ezt a pénzt ez s amaz udvarbíró küldötte; mit búsul Nagyságod, mikor elég pénze vagyon?» Így tért lassanként magához.⁵

¹ THALLÓCZY L.: I. Apafi Mihály udvara. Századok 1878. 521. l.

² Vitæ cursus. Irod. Közl. II. 512. 514. l. V. ö. Nadányihoz írt levelével, mely szerint egyfolytában 13 hétig «continuusko-

dott» a fejedelemasszony mellett. (Teleki-levéltár 2324. sz. a.)

³ Cserei M. megjegyzése. Hist. 196.

⁴ 1688 aug. 27.

⁵ Cserei, Hist. 195.

Ez idő alatt Páriz állandóan a fejedelem mellett volt Balásfalván s bizonyára az ő tanácsára alkalmazta a környezet a fentemlített és sikerre vezető gyógmódot.¹

II.

A fejedelmi udvarban forgolódása s a fejedelem családjához való ragaszkodás és tisztelet ihlette Páriz tollát több *latin költemény* írására.

Elegiában siratta meg a fejedelemasszony elhunytát, majd a bánatát sokáig elviselni nem tudó fejedelmet, a ki felesége után elköltözött, mert «nem élhettek egymás nélkül»² és örömekeket zengett egy *Carmen seculare* czímet viselő s Horatius hasonló czimű költeményét versalak és tartalom tekintetében is utánzó költeményben

II. Apafi Mihálynak, Erdély tizennegyedik «orthodox (= református) fejedelmének»;³ s ugyancsak «ő nagyságának kíván boldog regnálást» abból az alkalomból, hogy a török szultántól

CARMEN SECLARE,
Seculô Decimo - Sexto
DEI Gratiâ
Sub tredecim continûis
TRANSYLVANIÆ
Principibus Orthodoxis
Decurrentè & jam Exeunte
Diftum
Decimo-Quarto
MICHAELI APAFI
Secundo
Communibus Regni Procerum Votis
Electo Transylvaniæ Principi, Partium
Regni Hungariæ Domino & Siculorum
Comiti.
à Subjeſſiſſimo Cliente
F. P. P.
E N E D I N I.

75. PÁRIZ «CARMEN SECLARE» CZ. MŰVÉNEK
CZÍMLAPJA.

¹ Vitæ cursus. I. r. Közl. II. 514. 515. Páriz e szerint az 1688. 1689. és 1690. év nagy részét a fejedelem körében töltötte.

² «Soliloquium emortuale» cz. költeményben.

³ Mind e költemények együtt «Tris-

tium levamina impetrata a Musis supplicatibus venientibus» (Kolozsvár 1694.) czímen jelentek meg. A «Carmen seculare» külön előbb is megjelent. Megjelenési idejét Szabó K. (Régi M. K. II. 1485. sz. a.) egy kézírati bejegyzés alapján 1681. évre

hozott fejedelmi jelvények (1674) ünnepélyesen átadattak neki.*

Ez alkalmi jellegű latin verseknél sokkal becsesebbek magyar nyelven írott alkalmi művei: két *halotti emlékkeresete* és egy *lakodalmi költeménye*.

TRISTIUM LEVAMINA
 impetrata
 A Mufis fuppetias venientibus,
 & directa
 ad
 expreffum earundem Natum
 C E L S I S S I M U M
 MICHAELEM APAFI II.

DEI gratiá Electum Tranfylvaniae
 P R I N C I P E M, &c.

per
 Humilissimam Proxenetam
 FRANCISCUM PARIZ PÁPAI
 M D C in alma Euzelina P.P.

Opere & Veritate.

CLAUDIOPOLI.
 Ex Officina NICOLAI KIS M.TÖTFALUSI.
 Anno M. DC. XCIV.

76. PÁRIZ «TRISTIUM LEVAMINA» CZ. MŰVÉNEK
 CZÍMLAPJA.

magyar és latin szónoklat, képviselve volt mind a vers, mind a próza. A verses forma rendszeren a búcsúztatónak volt fentartva, melyben a pap, vagy iskolarektor, vagy valamely deák a meghalt nevében elbúcsúzott a rokonoktól, barátoktól és ismerősöktől. Természetesen költői szem-

teszi. Ugyanitt függelékül Páriznak több epigrammája is van XIV. Lajosról, Magyarország czímeréről, Páris városáról stb. latin sírverse van a Bod «Hungarus Tymbaules» cz. kiadványában.

* Vass Gy. és L. Naplóí 38—42. ll.

A protestáns főúri temetések nagy fényűzéssel mentek végbe. Nem hiába volt rendes elnevezésük «temetési pompa». Többnyire két gyászünnepélyt tartottak, egyet a koporsóba tételkor, másikat egy vagy két hónap múlva a temetéskor vagy sírbahelyezés alkalmával. A temetés fényűzése különösen az egyházi szónoklatokban ormolt. Két-három, sőt öt-hat vagy még több pap is tartott beszédet; volt

Megjelent a «*Plausus festivus*» (Kol. 1684.) cz. kiadványban. A másik versíró Dési Márton. Ugyanitt Páriznak egy másik verse is van: «Az deák verseknek magyar summája» czímen.

pontból nincs ezeknek értékük, de érdekesek hangjuk közvetlensége és becses korrajzi adataik miatt és azon tulajdonságaiknál fogva, hogy sokszor sikerült jellemrajzot nyujtanak az elhunytól s hű képet környezetéről.

Pápai Páriznak «*Igazság koronája*» című versezete, melyet Bethlen Elek

«fenmaradandó nagy emlékezetére» irt, noha nem a temetésén, hanem csak a nagy-enyedi tanárok és tanulóifjúság szűkebb körében mondták el vagy olvasták föl,* alakra és gondolatmenetre nézve követi a rendes schemát, de a szerző önálló gondolkozásának sokféle nyilvánulásaival. Itt is megvan az életrajz, az elhunyt érdemeinek méltatása, valamint a búcsúztatás is, de mindez a megszemélyesített «Isteni Dekretum»** szájába adva; szó van benne a kortársakról is, de nem a hízelgés, hanem a dorgálás hangján.

A jelen szemlélete hazafias aggodalommal és fájdalommal töltötte el a jobb lelkeket s kétségbeeséssel a jövő iránt. Szomorú látványt nyujtott ekkor az ország képe. Politikai önállóságának sírja szélén állott s a vezető férfiak-

* Maga a cím mondja ezt.

** A m. végzés.

Kegyelemmel, Betsülettel, közönséges Munkával
érdemlett

IGASSÁG KORONAJA

Meltyer

A mindent tudó és azó idejében jól véghez
vivo szabados és bölts

ISTENI TANÁTS

A régi Uri Nemzettel fenlős és azí Virtusokkal nyomozó s ilendő étellel ékesgeto Nagy

H A Z A F I A N A K

M É L T O S Á G O S

BETHLEN ELEK

U R N A K,

Koronás Királyunk ő Felsége Erdélyi Guberniuma

Belső Tanács Uri Hívének, Belső Szaltnok Vármegye Fő Ifjányának és Erdélyi Országos Törvényes Felső Táblaia

PRÆSIDENSÉNEK Fejbebe tott

1696 Ékt. Sz. Antras Havának 3 Napján.

Melty-is azon Méltóságos Urnak érdemlett sem maradandó nagy

Emlékeztire Magyar Vörseken közönségséti íesetteti.

A NAGY-ENYÉDI Collegiumban

K O L O S V Á R A T T

Nyomatattott M. TÓTFALUSI K. MÉRLOS által.

77. PÁRIZ «IGASSÁG KORONÁJA» CZ. MŰVÉNEK
CZÍMLAPJA.

ban nem volt meg az erő és akarat, hogy visszarántsák a lejtőn lefelé gyorsan haladó nemzetet. Megvolt ugyan az önállóság és szabadságnak látszata: egyik országgyűlés a másikat követte, melyeken törvényt törvény után hoztak, a nélkül, hogy Bécsnek az alkotmány elkobzására irányzott öntudatos politikáját felismerték s erélyesen ellene állottak volna, vagy a nép inségét enyhíteni igyekeztek volna. Nagyon rájuk illett a jellemzés, melyet a Páriz «Mennyei Dekretoma» adott róluk:

Nincsen állandóság semmi-is rendedben,
Nincs semmi szeretet fő-fő emberidben.

— — — — —
Öszve-gyűltök ; szolgál de kiki magának,
Közönséges haszna nincs benne hazának,
Törvényeket irtok, de melyek használnak
Egynéhánytok magok fel-tött szándékának.

— — — — —
Gyűlés után gyűlést, különösen tésztek,
Ott egymásra törtök, szakadoztok, vesztök.

A mit az egykorú írók* a főurak czimkórságáról s a «giz-gaz grófocskákról és a dirib-darab grófokról» beszélnek, a kik gonba módra szaporodtak Erdélyben, nem került el Páriz figyelmét sem, a ki azt szintén nem hagyta szó nélkül:

«Sok titulus csusz-bé egyik mástól láttya,

— — — — —
A régi eleink ezt nem vásárolták,
Hanem kinek-kinek virtusaért adták,
Ember-fő s kopia-darabbal czifrázták,
Nem ülő helyekben s meleg házban várták.

De nemcsak a bűnről rántja le a leplet, hanem esengve kéri nemzetét a szívén rágódó betegségnek orvoslására is, míg nem késő. Erre nézve jó tanácsokkal szolgál s orvosságot is ajánl:

* Bethlen Miklós Cserei, Apor stb.

Tanulj példáidon Erdély s ébredgyél-fel,
 Hoszszas szunnyadásból szemeidet nyisd-fel,

Tanulj jobb nemzettől, vedd rendbe magadat,

Kösd-össze, hogy el-ne törjék, nyilaidat,
 Melyet külön minden szegdelhet és ronthat.

E hazafias érzés, a haza jövőjéről való aggodás őszinte nyilvánulása fölibe emeli e művet a hasonló tárgyú irodalmi termékeknek, melyek nagy részt nem éltek túl az alkalmat, a melyre készültek.

Mint Bethlen Eleket, 1702-ben elsiratta Páriz Misztótfalusi Kis Miklóst is, a kivel még nagy-enyedi deákkorában kötött barátságot, a kit ő buzdított a könyvnyomtatói pálya választására s a kinek élete fogytáig, – akkor is, midőn csaknem mindenki elfordult tőle, legbensőbb barátja maradt. Kevesen értették meg e kor jámbor entusiastáját. Páriz e kevesek közé tartozott s a mint életében mindig becsülte, holta után is mindkettőjükhöz méltóan rötta le baráti tartozását.

Az emlékezetére írott verseknek «*Életnek könyve*» címet adott, mely elnevezés már magában is elismerést fejez ki, mivel a biblia szerint az igaz emberek neve van egy ily című könyvbe beírva.

E versek, melyek nyomtatásban is megjelentek,* Páriz legérdekesebb munkája. Az írás történetével kezdi s azután vázlatosan megismertet a könyvnyomtatás külföldi és hazai történetével, röviden elmondva mindazt, a mit erről ekkor tudni lehetett. E bevezetés után, mely az egésznek több mint felerészét foglalja el, tér át Misztótfalusi Kis működésének ismertetésére és méltatására, melyre senki sem volt hivatottabb nála.

* Bod említi, hogy «mind kéz-írásban, mind nyomtatásban kezemben akadván.» E kiadás elveszett. Szabó Károlynál (R. M. K. I. 1653. sz.) hibásan áll „Életnek képe” „Életnek könyve” helyett. V. ö. 185. lap 5. jegyzet.

A tudomány mai állása szerint e bevezető szemle felületesnek látszik ugyan, a hazai könyvnyomtatásról szóló része pedig hiányos és tévedéstől sem ment,* de így is figyelemre méltó az, mint első úttörő kísérlet s mint Párizunk fogékony szellemének s művelődésünk minden számot tevő tényezője iránt való komoly érdeklődésének bizonyossága.

A következő évben írta lakodalmi költeményét a Teleki Sándor esküvőjére. A főúri lakodalmak fénye és pompája sokszor országra szóló volt. Az ország minden részének előkelősége, sőt olykor egyik-másik külföldi fejedelem is képviselve volt egy ilyen ünnepélyen, innen minden kigondolható pompa a gazdagság és hatalom szemléltetésére. A pompa teljességéhez megkívántatott a költő-ismerős verses gratulációja. Az ifjú házaspárt mindenféle jó tanácsokkal ellátva kellett rábocsátani az élet útjára. E korban még, épen úgy mint korábban, midőn költészetünket a didaxis uralta, különben is rendkívül szívesen választották költőink énektárgyul a házasságot.

Elmélkedtek annak szentségéről, satyrikus képet rajzoltak a «gonosz asszonyemberekről», az uralomra vágyó feleségről s a gyáva férjről, ki eltűri, hogy «Simon-bíró hajtsa a lovat». Ennél is szívesebben egy bibliai történetben mutatták be a jó és rossz házasságot, közbe-közbe kitérésül vagy pedig végül a történetből kivont tanulságul adva sokféle jó tanácsokat. Nem azért választották e célra formául az elbeszélést, tárgyul pedig a bibliai történetet, mintha attól féltek volna, hogy a nélkül szárazak, vagy rövidek lettek volna, óh, ha tanítani vagy leczkéztetni kellett, mindig bőbeszédű volt e kor költőinek ajka, hanem mivel nem szabadult még föl költészetünk a biblia nyüge alól és mert így a példa visszautasíthatatlan volt akkor is,

* Ezeknek egy részét már Bod is észrevette, a ki nagybecsű jegyzetekkel ellátva, újra kiadta. Pl. első magyarországi könyvnyomdának a *pozsonyit* mondja.

ha a költő feldolgozása fogyatékos volt, vagy az elbeszélrtörténet lélektani valószínűsége nem volt szembeöltő.

A példaszerű házasságot különösen Tóbiás és Izsák patriarcha történetébe szerették feltüntetni. Az elsőről három történet is maradt fent: Dézsi Andrástól, Székely Balázstól és Munkácsi Jánostól.¹

A másodikat már Batizi András megénekelte.² Nyomdokaiba lépett Pápai Páriz Ferencz.

Gróf Teleki Sándor 1703 márcz. 6-án tartotta lakodalját Bethlen Juliával, Bethlen Miklós leányával. Mindkettőnek, apósnak és vőnek nagy érdemei voltak a református egyházzal és iskolával szemben, mindkettő tevékeny gondnoka volt a nagy-enyedi collegiumnak, hogy maradhattak volna el tehát jó kívánataikkal a tanárok. Gyula-Fehérvár³ és Nagy-Enyed versenyezve siettek üdvözlő verseikkel a lakodalomra. Nagy-Enyed hivatalos költője ekkortájt Páriz volt, a gyors tollú író, a kinek talentuma volt a versírásra s verselt magyarul, latinul, sőt görögül is.⁴

ABRAHÁM PÁTRIÁRKA
F I A
I S Á K
É. BÁTHUEL' Leánya,
R E B E K A
Házasságok' Alkalmatosságával lert
B E S Z É L G E T É S
Mellyet
A' Méltóságos Ur Erdélyi Fő-Cancellarius
G R O F
B E L H L E N M I K L Ó S U r a n a
És Szerecsy Házastársa Gróf
R H E D E I J U L I A A l z i z o n y
M é l t o s á g o s H á z a ' Ö r o m e N a p j á r a,
Mellyet
A' Méltóságos G R O F U R F I
S z e k i T E L E K I S Á N D O R U r a n a k
És Méltóságos G R O F K I S - A S Z S Z O N Y
B E T H L E N J U L I A
I s t e n ' R e n d e l é s é s z e r e n t - v a l o H á z a s s á g i ú s z a k e l é s e k
v e g y e z - v e t e r n i f o g , k o t e l e s j o i n d y l a t b o l , t i s z e r t e s s e g e s e s
o k i a t ó M u l a t s á g r a . M a g y a r V e r s e k b e n k i - a d o t t . e s a'
m e g - n e v e z e t t M é l t o s á g o t n a k o l a z a t o s a n a n u l o t t
a' N a g y E n y e d i K o l l e g i u m b o l ,
1702-ban P. P. F.

M. Vásárh. Nyomtt. 1794. Elitzend.

78. PÁRIZ «ISÁK ÉS REBEKA HÁZASSÁGA» CZ.
MŰVÉNEK CZÍMLAPJA.

¹ A két első művét kiadta SZILÁDY ÁRON: Régi m. költők tára, II. 325—333. ll. és v. 58—70. ll.

² SZILÁDY id. m. II. 113—124. ll.

³ A gyula-fehérvári iskola «Corona

nuptialis»-a megjelent Kol. 1703. I. SZABÓ K. R. M. K. I. 1669. sz. a.

⁴ Justissima adorea. 1717 8. számozatlan lap. Egy görög versét l. a «Plausus festivus (Basel 1674.)» cz. alkalmi kiadványban.

Miként Batizi, ő is a Mózes első könyvében foglalt elbeszélést választotta költői tárgyul s úgy alkalmazta a «méltóságos gróffurfiira és grófkisasszonyra». Csakhogy ő egészen másképen fogta föl feladatát, mint Batizi.

Az említett bibliai fejezet leírja, hogy Ábrahám elküldte szolgáját Eliézert, hogy menjen el s messzeföldön visszamaradt rokonai közül válasszon feleséget nagykorú fiának. Eliézer minden keresés nélkül reá talál egy kútnál Rebekára, kire e feltétel illet; menten nőül is kérte «úrfija» számára. A szülők pedig mit tehettek volna mást, minden vonakodás nélkül, sőt örömmel útnak indították leányukat. Ez röviden az idyllikus történet, a mint a biblia vagy Batizi elbeszéli. A háztűznéző útnak nincs semmi akadály, nem fordul elő semmi nevezetes esemény, a mi változatoságot, bonyodalmat okozna s ez által az érdeklődést fokozná.

Páriz érezte, hogy így nagyon száraz lenne tárgya, azért egészen szabadon bánt el vele. Kibővítette az elbeszélést s új alakokat is léptetett föl benne: Eliézer és Lábán — a Rebeka testvére — mellé egy-egy inast: Dumát és Dirsát, Rebekához egy cselédet: Paradaliskát adott s hosszú párbeszédet és morális elmélkedéseket tartat velük.

Az elbeszélés tárgya tizenöt beszélgetésben és egy karékban van kimerítve. Az elsőben Eliézer, a mindenes szolgál, mielőtt útra kelne, gazdájával megvitatja, hogy milyen a példaszerű férj és feleség, mik a boldog házasság kellékei? Egy másik — úgy mondjuk — jelenetben ugyan ezt a themát Izsákkal hányja-veti meg Ábrahám s közben egy monologban Ábrahám a jó szolgálta tulajdonságait sorolja föl.

Nem mondhatnók, hogy szerző híven eltalálta volna a bibliai kor gondolatvilágát. Miként egyik-másik régi festői iskola az egyház szentjeit a korabeli németalföldi vagy olasz nemzeti viseletben ábrázolta, úgy e bibliai alakok

is hús és vér szerint tősgyökeres erdélyi emberek, idegen földön járnak, idegen a nevük is, de erdélyi fővel gondolkoznak. Ilyen észjárás nyilvánul az öreg Ábrahám, ilyen bizalmas szolgálja és a többiek beszédeiben. Mindjárt ott, a hol Eliézer megrója a «mezítelen szájú, éretlen» férjet:

Dolgot is nem talál az illy ifjú gazda,
Rá járnak baráti, a' bort a'dig iszsza,
El-köszvényesedik, gyengül keze, lába,
Bénaságra fordul régi friss ugrása.

és túlfiatall asszonyt, ki tizennégy esztendősen gyenge leánykorban megy férjhez :

Más feláll az asszonyt vén szülék kísérik
Öltöztetik, féltik, természetét dicsérik,
— — — — —
Csak elcsenevéznek idő előtt ezek,
Gondját sem viselik, ha leszsz gyermekeknek,
Magok is gyermekek lévén s éretlenek.

Szintén csak az erdélyi főúri nevelési rendszerre ille- nek Ábrahám e szavai:

Nagy urak gyermekit látom mint nevelik,
Agár, kantár, pohár csak a mihez szokik.
Tudós ember nállok vagyon utálatban,
— — — — —
Papot látánk, még azt mondják csúfságokban,
Nem léssen szerencsénk ma a vadászatban.
Boldog Isten! hát ha ördögöt látnának . .

Hogy a rossz szolgáról adott leírását Ábrahámnak ne is említsük, a kinek

Ki nem esik soha kezéből a pipa,
Mint a győri kapu olly füstös a szája.

A következő jelenetben Eliézer maga beszéli el útját, egész addig, míg este felé érkezett Káranba, a Rebeka szülőföldére. Itt változik a nézőtér s a másik jelenet már Béthuel házában kezdődik. A konyhában szorgos munkába

sűrögre-forogva találunk egy «fejér, piros arczú, szép természetű leányt, a mint épen a vacsorát készíti, hogy azután vizet meríteni menjen. De előbb ellátja cselédjét, Paradisliskát mindenféle jó tanácscsal, hogyan süsse a borjúczimert s hogyan főzze a parét, a répát s a kövér berbécset s hogy meg ne szárassza a pogácsát. Rebeka szerepének folytatása, — mert ő volt az a jó gazdasszony — a kútnál játszódik le, midőn megitatja Eliézer tevéit, a mi által legelőször is annak rest szolgája, Duma csudálatát és dicséretét érdemeli ki. De Eliézer is el van ragadtatva. Eszébe jutnak szülőföldre leányai s nagy különbséget vesz észre közöttük. Azok korántsem ilyenek:

Kik kicsinységektől kényeztetve nőnek,
 Kenődnek, fenődnek és tejben ferednek,
 Minden gondjok csak, hogy bőrökkel tessenek.
 Tánczosok, kártyások; de nem kell a gu'saly,
 Minden fonásokból nem telnék egy ing-aly.

Az elbeszélés többi része egy erdélyi leánykérést juttat eszünkbe. Rebeka természetesen tisztességtudóan szülei házához vezeti az idegeneket, a hol testvére: Lábán fogadja őket, egyszersmind lelkére kötve hugának, hogy jó vacsorát készítsen. Lábán utasítását legelőször Eliézer szolgája hallja meg, a ki jóelőre örül a pusztai száraz füge és sajt után a káráni konyhának, méginkább pedig a bornak. Ez alatt a leány szülei is megtudják, hogy vendégek érkeztek s találgatják, hogy mi okon jöhettek ily messze? Mig egymással erről tanakodnak, a vacsora is elkészül s ez időre hagyják kíváncsiságuk kielégítését. Lábán bemutatja Eliézert szüleinek; az apa átveszi a házi gazda szerepét s rendkívül szívesen fogadja vendégét:

Mosdjál kedves vendég és ülj ide mellém;
 Lelkedet lelkembe, ha lehetne venném,
 Magad viselését én úgy meg-szeretém,
 Mihelyt leg-először szemem reád vetém.

Eliézer, kinek lelkére mázsás teher gyanánt nehezedett a hazulról hozott megbízás, enni sem tud addig, míg meg nem szabadul tőle, s mindenekelőtt elmondja, mi járatan van. A szülők természetesen nagy örömmel hallgatják végig s azonnal hívatják leányukat s a forma kedvéért őt is megkérdezik. Ellenmondásról, nem tetszésről szó se lehet: tehát ez is örül a váratlan szerencsének. Menten megtörténik az eljegyzés s megtartják a kézfogói vendégséget. A leánykérő ül első helyen, a menyasszony ül mellette. Vidám beszélgetés és kölcsönös bókók között foly a lalakoma, midőn a szomszéd asztaltól élénk vitatkozás zaja üti meg fülöket. Mindnyájan elcsendesednek s meghallgatják a két szolga — Duma és Dirsa — párbeszédét a házasságról és a válási okokról. Eliézer mindenre figyelmes s a mint ezt észreveszi, megköszöni a vendégszeretetet s felkel az asztaltól, a mi a két szolgának sehogy sem tetszik. Reggel már korán költögeti Eliézer mámoros szolgálait, kiknek a felkelés s az útra készülődés nagyon nehezükre esik. Eliézer gondolatban már Izsáknál és Ábrahámnál van s hasztalan akarják marasztani. Felkészítik tehát Rebekát is az útra, tevékre rakják hozományát, megáldják s elbúcsúzva tőle, útnak eresztik. Eliézer nem ok nélkül siettette az indulást, Ábrahám és különösen Izsák már nagyon türelmetlenül várták menyasszonyt, a ki végre mindnyájuk öröme és meglegedésére megérkezik.

Végül a chorus az elbeszélés erkölcsi vonatkozásait alkalmazza az új házaspárra: gr. Teleki Sándorra és Bethlen Juliára.

Ilyen e kedves, idyllikus költemény, melyet leírásainak élénksége, az elbeszélés derült tréfás hangja, s könnyed verselése oly kedveltté tettek, hogy később is, midőn alkalmi jellege megszűnt, mint olvasmányt újra kiadták.*

* Maros-Vásárhelyen, 1794. E kiadás maros-vásárhelyi példányát KONCZ JÓZSEF collegiumi könyvtáros szívességéből használtuk. Első kiadásából, mely az írás

III.

Páriz külföldről hazajövelete után irodalmi működését vallásos tárgyú művekkel kezdte meg.

Mint maga beszéli, midőn a fejedelmi udvarhoz járt, az ifjú Apafi mindig könyvet kért tőle. Ez indította arra,

Pax Anima,
AZ AZ
A
L E L E K
BEKESSEGERŐL,
E S A Z
E L M É
GYÖNYÖRÜSEGERŐL
való Tracta,

Francia Nyelven irattatott
MOLINÆUS PÉTER
által.

Ugyan azon Nyelvből Magyarra fordittatott.
PAPAI PARIZ FERENCZ
Med. Dr. és a Nagy Eoyedi Collegiumban
edjlik méltal. Profésor által.

Joh. 3. v. 18.

Cselekedettel és Valószággal.

K O L O S V Á R A T T

Nyomat: Ferességházi Szentjel Ázónay utalok
1680.

79. PÁRIZ «PAX ANIMÆ» CZ. MŰVÉNEK
CZÍMLAPJA.

nek nyelvén jelent meg e mű, úgy látszik, az egész keresztényesség fegyverének köszörülő műhelye... E «mételvt» látta mindenütt, bőven látta e magyar hazában is, midőn haza került. Harczyi kegyetlenség és vérengzés dolgában az ember

addig is, míg saját munkájával állhat elő, francziából lefordítja Du Moulin Péternek «*Pax animae, azaz a lélek békességéről és az elme gyönyörűségéről való tracta*»-ját. A sürgetést bátorításnak vette arra nézve, hogy neki ajánlja — tiszteletből és kiadás végett.*

Ez elmélkedések elé a «Békességszerető olvasóhoz» intézett külön elmélkedést függesztett a világbékéről.**

A tudományokért idegen földön való bajos útazásában — úgymond — mindenféle hadakat és harczot látott és halott s Franciaország is, mely-

ében (1703) jelenhetett meg, egy példány sem ismeretes.

* Az ajánlólevél kelte: «Irtam Nagy-Enyeden, mikor tanulóházamban a kereszt talála 3. Maji 1680.» Naplója ez

időből szállása leégéséről beszél. 2. kiadás: Kolozsvár, 1775.

** V. Ö. THALY K. Irodalom- és műveltség tört. tanulmányok (Bp. 188.) 59. l

felülmúlja a vadállatot. Azok nem egyesült erővel s csak természetadta fegyvereikkel harcolnak, s mi hánvszor látjuk, hogy 30,000 ember harcol ugyanannyi ellen és pedig puskákkal és ágyúkkal. Mindkettő keresztyének találmánya. Elsőben is keresztyén vont békességben élő város alá falrontó ágyút. S mintha a vallást gúnvolni akarnák, azokat az apostolok, Péter és Pál nevééről nevezik el s a vérengzés soha sem szünetel, a hadakozás miatt semmi szabad ünnep nincsen. Itt eszébe jut még mindig török járom alatt nyögő hazája is. Ez az oka, szerinte, a török hódításnak is. A «pogány» látván a keresztyének egymás ellen folytatott ádáz harcát, a talált résen behatolt s az egyik részt a másik nevetségére megverte s ma már nem bírnak vele. Átkozzák s azt mondják róluk, hogy az ördögnek áldoznak, de a keresztyén nem azt teszi-é, mikor keresztyént öl. Németország maga képes lenne a török erő megtörésére. Ha sokaság kellene, volna ott, erő és hadi mesterség sem hiányoznék. Ha minden városából öt-öt, minden falvából két-két fegyverest állítana ki, kétszázezer emberrel jelenhetne meg a harczmezőn... De attól fél, hogy talán nagyon messze tért tárgyától s azzal a szép kívánsággal vesz búcsút a «jámbor olvasótól», hogy vajha «amaz két bujdosó szűz, az Igazság és Szeretet tartana valaha már későre állandó szállást közöttünk»...!

1696-ban ismét újabb munkája jelent meg «*Pax aulae*» czímen. Ez is fordítás, illetőleg átdolgozás, a mennyiben az eredetit fordítás közben több másunnal vett «régulá»-val bővítette. Az eredeti francia nyelven névtelenül jelent meg. Szerzője mint Páriz mondja a kárpit alá elvonta magát, hogy ott hallgassa alattomban, micsoda ítéletet fognak tenni az emberek az ő munkáiról. A mű huszonnégy erkölcsi fejtegetést foglal magában, nagyobb részét a bölcs Salamon műveiből vett idézetek alapján. A mű alapeszméjével a fordító ajánlólevelében ismertet meg. Az élet baj-

vivás s az embernek folyton harcra készen kell állnia. Nem e föld a nyugalom helye: nincs a tenger soha is valami hánykódás nélkül, az élet sem baj nélkül. Pl. alig kerülheti itt el egyik ember is vagy a papok hizelkedését

PAX AULÆ.

az-az:

BÖLTS SALOMON

Egynéhány válogatott REGU-
LAINAK rövidedett való elő-
adása, melyek embernek itt ez élet-
ben való bolts maga-viselésére, ki-
váltképen a' Méltóságban és Méltó-
ságok előtt, szükségképen
megkívántatnak.

*Réferint Francia nyelven való
írásból, réferint pedig másfajman
kedogetteték és Magyar nyelven
ki-adattattak*

PÁPAI PARIZ FERENCZ
Med. Dr. és a' Nagy-Enyedi Col-
legumban egyik Tanító által.

(Jan. 3: 18.

Tselekedettel és valósággal.

KOLOSVARATT,

*Nyomtatt: M-TOTPALUSI K. MIKLÓS által.
1869. Éftendőben.*

80. PÁRIZ «PAX AULÆ» CZ. FORDÍTÁSÁNAK
CZÍMLAPJA.

vagy a főrendek ijesztését vagy az oskolák veszekedő pennáját vagy a prókátorok hajigáló köveit. E baj oka a bünszerző ördög, ez ellen kell felvenni és elkeseredetten folytatni a harcot.

A mű czíme nem azt jelenti, hogy csak az udvart tartó embereknek szól, hanem «a potiori fit denominatio»: az udvarokban taláztatik-fel kiváltképen az Istenhez való hidegség, szeretetlenség, bolondokkal való időtöltés, hazudozás, részegeskedés, tisztre vágyódás, haszontalan házépítés, alvás és dologtalanság . . . »

Megmondja azt is, mi indította e mű fordítására. Egvik ok, hogy korábban kiadott ma-

sik két művét kedvezően fogadta «édes nemzete», a másik ok, hogy ilyen munkák által példát szeretne adni minden magyar keresztyéneknek, hogy szokjanak el már valaha «ama haszontalan, koczódó, mocskos írásokról, melyeknek sem az írói, sem az olvasói soha semmi hasznát, sem idvességre, sem becületekre, nem vötték. Ha tanítunk, tanítsunk úgy, a mint mi is tanulni kívánnánk, mutogassuk a valóságot, ne szidgyuk azokat, a kik mindenben egyet nem értenek velünk mert ez nem tanítás!» Vi-

lágos czélzás a Sámbar-Matkó-féle vallási «mocskolódásokra».¹

Két év múlva (1698) németből dolgozott át egy művet: a «*Pax sepulcri*» (sir békéje) című vallásos elmélkedéseket a boldog halálról, Teleki Krisztinának, Kendefi János özvegyének ajánlva azt, a ki maga ajánkozott annak kiadására, midőn meghallotta, hogy szerző annak fordításával elkészült.²

*

Az úttörés munkáját végezte Páriz két művével: az egyikkel a magyar protestáns egyháztörténet, a másikkal a heraldika terén. Az első 1684-ben jelent meg «*Rudus redivivum*» (felépített kőfal) címen. Páriz még nagy-enyedi contrascriba korában jelét adta a történet iránt való érdeklődésének, midőn egy ízben szabad idejét arra használta föl, hogy a Decebal uralmának megdőlteről nevezetes Hátszeg vidékén római emlékeket tanulmányozott.³ Ez érdeklődése később sem csökkent, sőt időhaladtával növe-

1 Művét Teleki Lászlónak s nejének Vaji Annának ajánlotta, a kiknek «kedve s költsége által» jelent meg. Az ajánlólevél kelte: «Irtam Nagy-Enyeden, 24. Feb. 1696. esz.» A műhöz egy latin vers is van csatolva. «De lucta carnis et spiritus carmen» Üdvözlő verseket irtak

PAX SEPULCRI

Az-az:

Idvetséges és igen szűk-
féges Elmélkedés arról, miképen
kellelések Embernek mind keresztý-
nül élni, mind pedig idvetségesen
meghalni.

*Német Írásból fedegettetett és é-
kisded bordozható formában forítta-
to. t. az abétatos együgyü Magyar
Keresztýnek fiamár*

PÁPAI PÁRIZ FERENCZ, M. D.
Es a' Nagy-Enyedi Collegiumban egyik
Tanító által.

1 Jan. 3: 18. Telekedettel és Valósággal.

KOLOSVARATT,

Nyomatj M. TÓTFALUSI MIKLÓS ált. l.
1698 Eetendőben.

SI. PÁRIZ «PAX SEPULCRI» CZ. MŰVÉNEK
CZÍMLAPJA.

hozza Kaposi Sámuel latin s Misztótfalusi Kis Miklós magyar nyelven.

2 2. kiad. Kolozsvár, 1760. -- 3. U. o. 1776. A magyar üdvözlőverseket Kiskomáromi István gyula-fehérvári tanár és Békési Ferencz írta, ez utóbbi «egy nem régen lábaitól ki-költ tanítványa» volt.

3 Vitæ cursus.

kedett. Heidelbergi tanuló korában ez abban is nyilvánult, hogy lemásolta a könyvtárban talált azon leveleket, melyeket Bethlen Gábor váltott Pareussal.¹ Mint nagy-enyedi tanár is szakított időt kutatásai folytatására s a gyűjtött anyag feldolgozására, s itt adta ki a fent közölt címen a magyar protestáns egyház vázlatos történetét.

Első ilyenemű kísérlet ez, mely még ezután sokáig egyedül, követő nélkül maradt. Kéziratban elkészült ugyan már ekkor egy ilyen tárgyú munka, de nem láthatott napvilágot.² Mindössze csak néhány életrajz vagy egyes művekben elszórt adatok voltak azok, a melyekre az egyház-

32. PÁPAI PARIZ FERENCZ NEVALÁIRASA

történetirő, mint előmunkálatra támaszkodhatott. Ilyen volt a Szegedi Kis István életrajza Skariczáról,³ Iratosi,⁴ Szathmár-Némethi Mihály⁵ és Tolnai F. István⁶ tudósításai a reformatioról, műveik előszavában vagy a szövegbe beillesztve.⁷

Az előmunkálatok hiányosságát Páriz műve mentségére

1 Rudus rediv. Appendix bevezető sorai.

2 SZILÁGYI BENJÁMIN ISTVÁN; Series et dispositio. A debreczeni ref. coll. könyvtárában.

3 SZEGEDI IST. «Loci communes» (Basel, 1608.) cz. műve előtt.

4 PERKINS: «Az ember életének bodo-

gul való igazgatásának modjáról. (Lőcse 1637.)

5 A négy evangyelisták szerint való Dominika. Kol. 1675.

6 Kalauz. (Kol. 1679.)

7 Lásd e művek ismertetését BALOGH F. A m. prot. egyháztör. irodalma. Debr. 1879.

föl is említi s nagyon hangsulyozza, hogy csak vázlatot adhat, mely rászorul a mások kiegészítésére. Nem új Iliást ír Homeros után, hanem járatlan úton halad. A fenmaradt emlékeket sem használhatta föl úgy, mint szeretete volna: nem juthatott hozzá a nyilvános levéltárakban s a magánosok levelesládáiban őrzött oklevelekhez sem. A haza és egyház iránt való buzgó szeretete indította őt e történet írására, másnak is kötelessége a haza dicsőségére törekedni, ezért kér mindenkit, a kinél ilyen történeti feljegyzések lappanganának, hogy tegye közzé azokat s szerezzen érdemeket ez által Isten, az emberek, a haza, különösen a református egyház iránt.

A Teleki Mihálynak és Tofeus püspöknek ajánlott mű a hussziták mozgalmának ismertetésével kezdődik s azután áttér a Luther-féle reformációra, ennek első terjedésére vonatkozólag több okmányt közölve, így Lajos magyar királynak a szebeniekhez küldött rendeletét (1523), a szebeni káptalan levelét az esztergomi érsekhez (1526), az 1524-ik évi országgyűlés híres «Lutherani — comburantur» végzését stb. Majd sorra veszi a nevezetesebb zsinatokat a végzések czímeivel s a jelen voltak névsorával, és azon országgyűléseket, melyek a protestánsok vallási ügyeivel foglalkoztak, közbe-közbe, a hol csak tehette, egész terjedelmében beiktatva az eredeti

RUDUS REDIVIVUM
 fr
 Breves Rerum Ecclesiasticarum
 Hungaricarum juxta & Transylvanicarum inde a prima Reformatione
 COMMENTARII.
 Quâ potuit fidelitate & curâ collecti, expofiti, & prout
 gestæ, confignati
 à
 FRANCISCO PÁRIZ PÁPÁY,
 Med. Doct. & in illustri Collegio
 1716 Enyedienfi P. P.
 1. Job. 3. v. 18
 Opere & Veritate.

CIBINII, Anno 1684.
 Excudebat Stephanus Jüngling.

83. PÁRIZ «RUDUS REDIVIVUM» CZ. MŰ-
 VÉNEK CZÍMLAPJA.

okleveleket, végzéseket. Ezek foglalják el a mű jó részét, úgy hogy alig jutott hely a kálvini vagy unitárius felekezet fellépésének, terjedésének, egymással való összeütközéseinek ismertetésére, annál kevésbé találjuk itt a protestáns felekezetek fokozatos fejlődésének, belső szervezetének stb. feltüntetését. A Függelék közli Bethlen Gábor és Pareus heidelbergi tanár levelezését.¹

Mint e tartalomjegyzékből is kitűnik, nem a protestáns egyház története ez, csak vázlat és okmánygyűjtemény, «köfal», melyre másnak kell a tetőt föltenni. De így is, ilyen alakjában is becses szolgálatot teljesített e kis munka, különösen a külföld egyháztörténetíróinak, a kik még sok ideig² csakis ebből ismerkedhettek meg a magyar protestánsok multjával,³ melyre e kor politikai iránya különben is Európaszerte felhívta a figyelmet és érdeklődést.⁴

E művét Páriz később átdolgozva, magyarul is ki akarta adni s sajtó alá elkészítve borosjenei Bernád János debreczeni bírónak ajánlotta; ennek költségén jelent volna meg Debreczenben, ha Karaffa rablása ennek útját el nem vágja.⁵

¹ Bethlen Gábornak három s Pareusnak két levelét közli. A levelek kelte: Bethlenéi: 1617 jan. 17. Várad: 1618 jan. 21. Gyula-Fehérvár; 1619 márcz. 9. Várad: Pareuséi: 1618 ápr. 17. és 1617 jun. 14. Heidelberg s végül Apelius Gáspár levele Gyula-Fehérvárról Bethlen Gábor haláláról (1630. febr. 26.).

² Tudniillik míg az Ember-Lampe-féle Egyháztörténet meg nem jelent: (*Utrecht 1728.*)

³ Lásd erről Jablonski Ernő Dánielnek a brandenburgi választófejedelem udvari papjának három levelét, melyet Teleki Pál biztatására Pápai Párizhoz és Enyedi Istvánhoz írt s a Páriz válaszát (1696 aug. 20.) Bod-nál: *Hist. Hungarorum eccl. ed. Rauwenhoff-Prins. Tom. II. lib. 3.* (Leyden 1890) 461–465. II.

⁴ Második kiadása megjelent a «Mis-

cellanea Tigurina II. Theil II. Ausgabe (Zürich 1723) 113–185. lapjain. Az 1684-iki kiadást, melyből e lenyomat készült, a szerzőnek Zürichben időző Imre fia bocsátotta a szerkesztő rendelkezésére ugyancsak ő tőle való a mű végére illesztett életrajz.

⁵ Ma is kéziratban hever a marosvásárhelyi gr. Teleki-könyvtárban 93. b. jelzet alatt. Címe: «*Romlott fal felépítése*, avagy a Magyarországi és Erdélyi Evangelica Reformata Ecclesiának az reformatio kezdetitől fogva lött dolgairól való rövid Historia. Mennél igazabban, hiebben és szorgalmasabban lehetett, öszve sze-degettetett, megmagyaráztatott és mint véghez ment, leirattatott Pápai Páriz Ferencz Med. Doctor és az Nagy-Enyedi Collegiumban egyik méltatlan tanító által. I. Joh. 3. ver. 18 Cselekedettel és

Másik nevezetes munkája az «*Ars Heraldica*,» mely báró Apor István költségén s neki ajánlva 1695-ben jelent meg. E mű megírásának gondolata még Baselen a Hoffmann Jakab körében időzés alkalmával ötlött Páriznak eszébe, midőn az nagy történeti szótárát készítette.* Forrásai voltak Linnaeus Jánosnak, s különösen Spenernek nagy heraldikai munkája, mely ma is forrásmunka értékével bír* s a Hoffmann szótára.

E mű az erdélyi viszonyokra különös tekintettel az erdélyországi nemesség számára készült** s kettős célja van. Az egyik, hogy a régi nemesi házak címerei ne hallgassanak tovább, hanem beszéljenek az ősök érdemeiről; a másik, hogy kielégítse azt az érdeklődést, mely a Lipót-féle diploma kiadása után önként a császár egyéb országainak jogai, szokásai s intézményei felé fordult. E cél magyarázza meg a mű tartalmát.

Páriz tizenhat fejezetre osztotta fel művét s külön-külön fejezetben szól a felségről, a méltóságról, a családokról, nevekről, címekről, tiszteletadásokról, elsőbbségekről, a testi tulajdonságokról, ruhákról, koronákról, gyűrűkről, függőkről, a kézi ékszerekről, címerekről s a címer alkotó részeiről: a paizsokról, sisa-

valósággal.» 4-rét 42 levél, czímlap 1, ajánlás, 2 levél. Ajánlás kelte: «Nagy-Enyed, 21. Martii az tavasz kezdetiben 1685 esztendőben.»

* Köleséri üdvözlőlevele szerint «az erdélyországi ifjúság számára.»

** «*Historia insignium illustrium seu operis heraldici pars specialis... Francofurt ad M. 1680.*» és «*Insignium theoria seu... pars generalis...*» U. o. 1690. Ismertetését I. BÁRCZAINÁL.: *A heraldika kézikönyve.* (Bp. 1898.) 495. 498. l.

A R S HERALDICA.

Seu
Consuetudinum Heraldicarum, quarum crebrior passim
& utos, & in Historiis, praecipue
EUROPÆIS mentio,

SYNOPSIS.

Collecta, & in hunc pugillum, in
quam imprimis Nobilitatis TRAN-
SI-VANICÆ contracta.

Operè & veritate
FRANCISCI PÁRIZ PAPAI,
Med. D. & in a. Ina. Enyedina P. P.
Lep. Sziviaci

CLAUDIOPOLI,
E. O. N. NICOLAI KIS de M. FÓTIALU.
ANNO M. DC. XCV.

84. PÁRIZ «ARS HERALDICA» CZ.
MŰVÉNEK CZÍMLAPJA.

kokról, foszlányokról, színekről, címerealakokról s végül a különböző fajta címerekről.

Mint e tartalomjegyzék is mutatja, sok oly dologról van itt szó, melyek nem e tudomány, hanem a közjog, genealogia vagy a történet egyéb segédtudományai tárgykörébe tartoznak s a tárgyalás mentén is számos oly helyre akadunk, melyek a heraldikára egyáltalában nem, vagy nagyon távolról vonatkoznak s ma a politikai történethez utalvák: de e tudomány tárgyköre ekkor még nem volt oly szabatosan megvonva s Párizunk tanulságos történeti jegyzeteit ily módon is értékesíteni akarta. Példáit a világtörténet széles mezejéről szedte s e tekintetben Jákób patriarcha, Góliát, Dávid király, Nagy Sándor, Lipót magyar király és Bánffy György egymás után idéztetnek egy vagy más dolog bizonyítására.

És mindemellett — egy szakíró szerint — nemcsak kora színvonalán áll e munka, hanem némi részben fölébe is emelkedik józan irányánál fogva, a mi abban is nyilvánul, hogy mellőzte az ekkor még e tudomány keretében szeltére divatozó mysticus elemeket és meséket pl. «Ádám és az angyalok czimeréről», úgy hogy «semmi okunk sincs pirulni első czimertani írónk miatt, ki ezelőtt már 200 évvel kijelölte heraldikánk legészszerűbb s legtermészetesebb irányát».*

De vegyünk búcsút Páriztól, a költőtől, egyházi irótól és heraldikustól s lássuk őt azon a téren, a hol képzettségénél és hivatásánál fogva leginkább otthon kellett magát éreznie, t. i. az orvosi irodalom mezején.

★ ★

A magyar orvosi irodalom a tizenhetedik században nálunk még gyermekkorát élte. A külföldhöz képest na-

* Részletes ismertetését l. a «*Turul*» I. 1883-ik évi folyamában. «Az első magyar czimertan» czímen. (105—111. ll.)

gyon el volt maradva. Olyan művek képviselték, mint Frankovith soproni tudós borbélynak «Hasznos könyve», melynek szerzője szinte hívalkodik azzal, hogy nem tud «deákul» s mindenféle betegség ellen egy általános gyógyszer ajánl, melyet maga főzött százhuszonháromféle fűből és mindenféle olajokból;¹ ezen kívül a pestisről szóló néhány munka szolgált kegyes tanácsokkal² s a növényteni írók, kalendárium- és szakácskönyvszerkesztők szorítottak némi szerény helyet műveikben a tudomány e mostoha gyermekének.³

Páriz «*Pax corporis*» című művével, melyet 1690-ben adott ki, e téren is az úttörő szerepére vállalkozott.

Műve megírásánál — mint maga mondja — forrásai voltak: tanárainak előadásai, a régiek tudós írásai⁴ és saját tapasztalata, melyet sok beteg gyógykezelése által szerzett.

Tárgyát hét részben vagy könyvben meríti ki. A két első könyv a fejnek és némely részeinek, u. m. a szemnek, fülnek, orrnak, nyelvnek, fogaknak stb. betegségeiről szól; ide van sorozva a «reszketegesség», az epilepsia, guttaütés, bolond-hagymáz, nátha és «lüdércz» is; a harmadik a mell, tüdő és szív, negyedik a gyomor és belek, ötödik a máj, lép és vese betegségeit ismerteti. Külön-külön könyv tárgyalja a női betegségeket és a hidegleléseket; ez utóbbi osztályba sorozza a hagymázt, himlőt és pestist is.⁵

¹ Címe: «Hasznos Es Fölötte szikseges könyv. . . . Mellyben sok rendbéli betegségek ellen való orvosságok is be vannak írva. Monyorokerék 1588» Ismertetését lásd: A Természettud. Társ. Évkönyvei 1845. 94. kk. II. és DEMKÓ K.: A magyar orvosi rend története 246—258. ll.

² Ilyen pl. a «Pestis Kesz Orvossága, Az az A' Mirigy halálról való . . . Tracta». H. n. 1661, s Szepsí András, Komáromi Csipkés György stb. ily tárgyú művei, melyek részben vallási célokat is szolgálnak.

³ A kéziratban maradt műveket nem

számítva. Ilyen több ismeretes: a Szepes-szombati és felkai orvosi könyv, a Melius Herbariumának a budapesti kir. magyar tud. egyetemi könyvtárban lévő példányába írt orvosságjegyzék, és a Történelmi Társulat kézírattárában lévő kisebb-nagyobb kézirat, melyeknek kiadása a «Házi Történelmünk Emlékei» című gyűjtemény egyik kötetében tervbe van véve.

⁴ Galenus, Hippocrates stb.

⁵ Később egy újabb kiadásban egy nyolczadik könyvet csatolt hozzá: «A külső Nyavalyákról.»

Az Ajánlólevél * bevezetésül szolgál a műhöz. Itt mondja: mi az egészség, mi a betegség és a fájdalom? Az egészség, szerinte, a test és lélek olyan állapota, melyben az ember mindeniket akadály nélkül használhatja. A lélek egészségét az érzékenységekből s az elme rendes okos-

kodásából, a testét pedig az anatomia, vagy «annak minden izei és részecskéi szerint való kifejtegetéséből» ismerjük meg. Az egészség megromlásának oka az első emberpár bűnesete.

Hangsúlyozza a test és lélek szoros összetartozóságát. Betegség ez összhang megháborítása. A fájdalom is az elme munkája, nem egyéb, mint a test sérelmének az elmében való szomorú érzése. «Mert ugyanis — úgymond — tulajdonképen nem fáj sem kezünk, sem fejünk, sem lábunk, hanem egyedül a lélekben van a fájdalom, azaz a bontakozásnak szomorú érzése és hogy

Pax Corporis,
AZ AZ.
 Az emberi Testnek belső Nyavalyáinak Okairól, Fészkeiről, s azoknak Orvoslásának módjáról való

TRACTA

Mellyet mind élő tudós Tanítóinak szájokból, mind a Régieknek tudós Írástól, mind pedig maga fok Betegkek körül való Tapasztalástól fimmálon öfve szedett az Hízi-Czélű és Gazdának és Gazdaszónoknak, kik Várofikban és Falukonláknek, és fok ügyetgyott szegényeknek háfzónokra-mernyt-re lehetett ért-Imelsen, világosan és bővebben Magyar nyelven másodszor kiadott

PAPAI PÁRIZ FERENCZ,

M.D. Helvetiában azon Facultásban Hítes Ajfessor, az Enyedi Collegiumban edgyik méltatlan Tanító.

I. Johan. 3. v. 18.

Cselekedettel és valósággal.

L Ó C S É N,

Nyomat: BREWER SAMUEL, 1692. Ész:

85. PÁRIZ «PAX CORPORIS» CZ. MŰVE ELSŐ KIADÁSÁNAK CZÍMLAPJA.

tagainkat mondgyuk fájni, nem annyira úgy vagy az, mint csak tetszik. Mert esik olyan példa. Valakinek elővik a lábát, az mindjárt elájul, semmit benne nem tud, lábát azonban az ájulás alatt békötik: minekutánna észére jó, ha kérdik, hol fáj, azt mondgya: Fáj a lába-feje; holott régen oda vagy, elsodrotta az ágyú-golyóbis, melyet ő azután tud-meg.» A betegség oka, szerinte, az,

* Bánffy Györgyné szül. Bethlen Klárának van ajánlva.

hogy az Istentől elpártolt lélek a test uralma alá adva magát, az indulatok rabja s ebből következik, hogy az egészség alapja a «léleknek Istennel való megbékélése».

Az orvos és orvosi szerek szükséges voltát fejtegeti a «Természet titkait tanuló olvasóhoz» intézett előszó. Mindenek előtt elítéli azt a felfogást, hogy a beteg egyedül Istenre bízva a gyógyítást, mert «tulajdonítani kell a jó orvosnak sokat: lehet bízni tudományához, hűségéhez, jámborságához». A maga észszerű felfogását megpróbálja összeegyeztetni a vallásos felfogással, a csodákban való hittel is. Nem meri ugyan állítani, hogy azon tárgyak, melyek által, a biblia szerint, egy vagy más csuda ment végbe, a maguk természeti ereje által hatottak volna, de megjegyzi, hogy azok természete nem is ellenkezett a betegség helyes orvoslási módjával. A pusztában Mózes a kígyómarás ellen érczkigyót emeltetett fel. «Tudjuk --- úgymond --- hogy az érczben természeti erő is nagyon a mérges marások ellen.» Ma is jönnek bizonyul, szerinte, a gyakor feredés, kiváltképen pedig a vizek örvényében való mosódás a bélpoklosság s egyéb efféle bőrbetegségek ellen, ezt adá pedig a próféta is tanácsul a bélpoklos Naamánnak. A fűgéből csinált flastrom, az olaj ma is sikerrel használt gyógyszerek; a rosszvízű kútakat ma is megsózzák, miként Elizeus tette stb. Nem meri kétségbe vonni, hogy oly csudák is voltak, melyek nem sorozhatók e kategóriába, ilyen volt például a szent Péter árnyéka és szent Pál keszkenője «mellyeknek is hasznát tapasztalták abban az időben sok betegek», de hozzá teszi, hogy elmultak ezek a boldog idők a nyelvek tudásával együtt, ma már valamint munkával tanuljuk az idegen nyelveket, úgy a betegségek gyógyítása végett fákhoz és fűvekhez kell folyamodni. Védekezik a vád ellen is, hogy az orvosi tudomány sokban még tehetetlen s megjegyzi, hogy azért még ebből nem következik, hogy bármely betegség természetből vett eszközökkel ne volna

gyógyítható. Az a vérfolyás, melyet Krisztus meggyógyított, már akkor is, miként ma, a «természet rendin» is orvosolható betegség volt: hogy az orvosok kivételesen még sem segíthettek, ebből az a tanulság, hogy «szélesebben kiterjedett az ember nyavalyássága, mint az orvosok tudománya és hogy az orvosok az ő munkájokban nem csalhatatlanok, hanem minden ő fáradásoknak hathatósága Istentől biratik». Majd a bibliából idézett helyekkel azt igyekszik bizonyítani, hogy betegség esetén orvoshoz kell fordulni.

P A X CORPORIS.

Az-az:

Az emberi Test Nyavalyáinak Okairól, Fészkeiről, száoknak Orvoslásának magyarol való

T R A C T A.

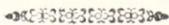
Melyet mind elő Tudós Tanítónak fajokból, mind a Regének tudós Iratokból, s mind pedig maga fok Betegek körül való Tapakalásból tumation orve-redett. cs fok ügye-fogyott Szegényeknek hafnokra, mennyre lehetett, értelmiten 's világton Magyari nyelven kiadott:

Éz harmadýori kiadással pedig fok helyeken, utól nézet szerint a' Nyiltszik egék Könyvvel bővítet

PÁPAI PARIZ FERENCZ.

M. D. Helvétában azon Facultásban Hite-
Ájfejje. az Euzszi Colegiumban egyik Tanár

Jan III. 8. 18.
Tieledkelttel és valóságossal.

KOLOSVAR ATT,

Nyomt M. TÓTFALUSI KIS MIKLÓS által

1695. Eptendékén.

86 PÁRIZ «PAX CORPORIS» CZ MŰVE BŐVÍTETT KIADÁSÁNAK (1695.) CZÍMLAPJA.

vagy csak egy részét. És ismét vagy nyilaltatja a fejet, vagy nehéz miatta a fő, mintha teher fekünnék reá, vagy feszíti, vagy ugyan felvér a fájdalom és dobog, mint a pulsus.» Fészkei: A belső és mély főfájás fészke az agyvelőt betakaró hártában, melyet agykérnak is hinak; a külsőé a fej bőriben van. Okai: epesár, párák, hideg nedvesség stb. Jelei: Maga jelenti magát. Jelentései sokfélék. A külső nem oly veszedelmes, mint a belső, ez gyakran «bolond hagymázt»,

A mi az egyes betegségek tárgyalási módját illeti, egészen orvosi értekezésére emlékeztet az bennünket. Minden egyes betegségnél külön tárgyalja különbségeit, fészkeit, okait, jeleit, jelentéseit és orvosságait. Pl. a főfájás «különbségei»: «Egy néhány nemei vannak, mert az vagy belső, vagy külső, vagy egészen fogja-el a fejet,

olykor guttaütést jelent. Orvosságot minden betegségnél nagyon sokfélét ajánl. Teszi ezt — mint az előszóban külön is felemlíti — azért, hogy a beteg, ha egyiket nem, megszerezheti a másikat, ha maga házában nem, feltalálja másénál; ezért nem ír recepteket, melyek megcsináltatásához gyógyszer-tár kellene, hanem csak házi gyógyszereket számlál elő. Pl. itt a főfájásnál, először párlást ajánl: ecetbe főtt majoránát, betonicát, székfűvet vagy köményt «hév új téglára» kell csorgatni s a fejet az így fejlődött gőzzel kell párolni. Ezenkívül szőlővenyige vagy káposztatorzsa hamvából készített lug, mák, ebszőlő, vadszőlővirág, szaporafű, savanyú kovász, retek, lágy só stb. szerepel gyógyszerei között. Az orvosságot nem csak a beteg fejére, hanem a talpára is rakatja. Hánytatót is ajánl, a homlokon eret is vágat, hólyagot is szítat, fürdőt is rendel.

Ugyanígy jár el a többi betegségek ismertetésénél és gyógykezelésénél.

Páriz műve előszavában hangsúlyozta, hogy nem a tudósoknak, hanem a házi «cselédes»* gazdáknak s «igyefogyott» szegényeknek ír, kiknek nincs mindenkor kezek ügyében értelmes orvos, kiváltképen falukon, «a hol hamarébb talál segédet a beteg barom, mint a beteg ember». E maga elé tűzött czélnek műve valóban megfelelt: leírásainak világossága, nyelvének magyarossága, gyógyszereinek sokfélesége rendkívül népszerűvé s keresetté tették azt, a mit eléggé bizonyít az is, hogy szerző életében négy, halála után pedig még három kiadást ért.**

* A m családos.

** 1. Kolozsvár, 1690. — 2. Lőcse, 1692. —
3. Kolozsvár, 1695. — 4. Lőcse, 1701. —
5. Kolozsvár, 1747. — 6. U. o., 1759. —

7. U. o., 1774. Magyar üdvözlőverseket írtak hozzá: Szatmár-Némethi Sámuel, Enyedi István, Csepregi Turkovics Mihály, Misztótfalusi Kis Miklós.

IV.

A háborús idők borzalmas pusztításaiból mindig bőven kijutott Nagy-Enyed városának. Nem csak a forradalom hagyott történetében véres nyomokat, a pusztulás gyászos emlékei fűződnek II. Rákóczy György és II. Rákóczy Ferencz neveihez. Mintha a pusztulás lett volna végzete, most tatár, majd kurucz és német hadak, majd az oláhok égették föl s pusztították el. Ugyanazt a politikát követte, mint Debreczen, Kolozsvár és más városok, befogadta a kuruczot s ha ezek elvonultak, a németeket, de ez által mégsem hárihatta el úgy és annyiszor magáról a végveszedelmet, mint a hogy amazoknak sikerült.

Az 1704-ik év márczius havában Toroczkaí vezetése alatt kurucz csapatok vonultak be az ellenállásra nem képes városba s a Rákóczy hűségére eskették a lakosságot,¹ pár nap múlva tovább állottak s a kifosztott várost védtelenül kiszolgáltatták az elpártolás megboszulására Rabutinól küldött báró Tige német és rác katonái dühének.² A város «kastélya», hová a polgárság menekült, gyöngye volt a védelemre s egy papokból és tanárokból álló küldöttséget menesztettek kegyelmet kérni a katonai parancsnoktól. Páriz volt a küldöttség szónoka.³ Tige a Rabutinól vett utasításra hívatkozott s kevés hajlandóságot mutatott a kiméltre. Hasztalanul könyörögtek, hogy legalább a templomot és collegiumot kimélje: tűz hamvasztotta el

¹ A megesketésnél kihagyták a református egyház és iskola előjáróságát. Lásd ennek okait fejtegetve P. SZATHMÁRY-nál: A gyulafehérvár-nagyenyedi Bethlen főtanoda tört. 131. kk. II.

² CSEREY Hist. 335. I. Bővebben szól

Rabutin haragjának okairól BETHLEN MIKLÓS: Önéletir. II. 351—356. II.

³ P. Szathmáry szerint maga Pápai Páriz szerzője azon egykorú leírásnak, mely az Erdélyi Múzeum könyvtárában őriztetik.

mindkettőt¹ s a rabló katonák kardélre hányták a polgárokat és deákokat, a kik elég vakmerően védelmezni akarták a város legdrágább kincseit.² Milyen megrendítő hatása volt e kegyetlenségnek és pusztításnak azokra, kik szemtanúi voltak s csodásan megmenekültek, elég bizonyosága az, hogy fogadást tettek, hogy e «szomorú emlékezetű nap» (márcz. 13.) évfordulóját böjttel és könyörgéssel ünneplik meg. Ez irásba foglalt fogadás aláírói között ott találjuk a Páriz nevét is.³

A város, az egyház és iskola még ki sem heverték a borzasztó csapást, 1707-ben újból kuruczok jelentek meg s vezéreik Pekri és Károlyi kiadták a parancsot a Rabutin elől való menekülésre. Páriz és Enyedi a hajdúk fedezete alatt Kolozsvárra menekültek.³

Mint egykor a Sárospatakról kiűzött tanárookra és tanulóokra, ugyanaz a sors várt most Párizékra is. «Bujdosni» indultak a mellettük híven kitartó deákokkal⁴ s a «vándor schola» egyik helyről más helyre vándorolva részben fejedelmi segélyből, részben a lakosság adakozásából tartotta fent magát. Különösen Rákóczy Ferencz viselte szíven a bujdosók ügyét. A politika és hadi tanácskozások, a hadműveletek és kormányzás ezerféle gondjai és bajai köze-

¹ Páriz «Pax crucis» cz. műve ajánlásában erről többek közt a következőket mondja: «Mert minekutánna e Collegium a' Bóldog és Nagy emlekezetű Fels. Erdélyi Fejedelem Bethlen Gábor és Hites Társa Brandenburgumi Marchionissa Catharina által való fundáltásától fogva, szintén száz esztendőket szép virágzással tölt vala bé, és már a' Háláadó Évekről gondolkoznék, hogy az mindenütt a Keresztységben bé-vött jó szokás szerint, valami Secularis Pompával öntené ki örömét; szintén akkor botsátá reá Isten a' szörnyű tsapást és fegyverrel 's tüzzel úgy elpusztítá, hogy alig marada a' hamva alatt valami szikrátska,

mellyből ez mostan ismét világotlani kezdett fáklya, megelevenednék benne . . .»

² Kiadta DIPSÁI SZABÓ I. Erdélynek 's Nagy Enyed várossának két rendben esett égetésének . . . historiája. (Nagy-Enyed, 1838.) 17—24. ll.

³ P. SZATHMÁRY id. m. 156. Páriz alább id. Replicája Kolozsvárt nem említi s a bujdosás első állomásának Szatmárt mondja.

⁴ Ezek száma utoljára ötre olvadt le. L. Páriz Replicája Telekihez (1716⁷ un. 16.), mely e bujdosás egész történetét elmondja. A maros-vasárhelyi Teleki-levéltárban 2367. sz. a.

pette sem felejtette el Károlyi Sándornak lelkére kötni, hogy gondoskodják a két tanárról, a mellette levő deákokról s adjon szállást nekik és marhájuknak, melyeket szintén magukkal hoztak.¹

Károlyi Vizaknai Bereczk György, Bánffy kormányzó egykori udvari orvosa által magához hívatta Párizt s gondjaiba vette. Enyedinek Szatmárt s Páriznak Németit rendelte lakásául s ráparancsolt a városi előljáróságra, hogy minden szükségessel lássák el a bujdosókat. De e városok előljárósága maga is szegény volt s a parancsnak kevés foganatja volt: a mikor valamit adtak is, «sok átokkal adták».² Károlyi ismét ráírt a városra, de szintén kevés eredménnyel: «De bizony arra nem adtanak németi uramék,» panaszolódik Páriz.³ Mert nem adhattak. A város bírása Páriznak valamikor tanítványa volt s mindent megtett volna érdekében, de kevésre mehetett ő is: itt ebédre hívták, ott vacsorára, egyik helyről húst, más helyről buzát, ismét másunnan szalmát kapott, a bíró egy font borssal ajándékozta meg: mindössze ennyiből állott a segedelem.

Szatmár-Németi város kényszersegítségénél többet ért gr. Károlyi Sándorné «alamisnája». Báró Barkóczy Krisztinának, e példaszerű feleségnek és gazdasszonynak, ki a had miatt távol levő férje helyett maga vezette a kiterjedt gazdaság ügyeit, megesett a szíve az ügyefogyott, gyámoltalan tudóson s mindenképen könnyíteni igyekezett helyzetén. Férjénél is közbenjárt egy érdekes levéllel érdekében.

«Pápai uramnak így szól e levél - - úgy látom, valóban fő a feje, semmi kedvét nem csinálhatunk; kérem

1 GÉRESI K.: A gr. Károlyi család oklevéltára v. 750. l. Hogy a «marha» alatt itt nem ingóságot kell érteni, azt Páriz Replicájának a szavai bizonyítják: «marháimnak is szalmát igen szűkön adtak.» A vándoriskola egy ideig Máramaros-

Szigeten is tartózkodott. THALY K. Irodalom- és műveltségtört. tanulmányok (Bp. 1885.) 42. l. P. SZATHMÁRY id. mű. 157. l.

2 Páriz Replicája. (Saját szavai.)

3 Id. h.

Édesem, szállásáruul legyen parancsolatja Kegyelmednek. Azért is vár a mint látom tekintetet reája, hogy a közönséges haszonra munkálkodó ember, úgy mint az Orvoskönyvet, Dictionariumot s más közönséges jóra való munkát csinált s azzal maga más keresetét elhagyta. Én ugyan búzát, bort, szénát s abrakot is adatok, ha csak mit is — abrakot; tovább recommendálom Édesem Kegyelmednek . . . »*

A grófné pártfogásának egyéb hasznát is látta Páriz. A mint ennek híre elterjedt, a pártfogó kedvéért «ott való esmerése után», de meg a pártfogásra szoruló tanár «kevés híre után» is, a vármegyebeli nemesség és a papok, «igen igyeztének esmerkedni vele» s ki fával, ki buzával, «aprólékkal» vagy majorsággal segítette.

Nagy-Károlyban időzése alatt Vizaknai Bereczk György azt a tanácsot adta neki, hogy tegyen ő is próbát egy kérévénnyel Rákóczinál, hátha több eredménye lenne, mint az Enyedi kérésének, a ki t. i. semmit sem kapott. Páriz megfogadta a tanácsot s tisztársa s a velük maradt öt deák nevében, de azok tudta nélkül, elkészítette s elküldte folyamodását Pongrácz Györgyhez, a fejedelem iródeákjához. A fejedelmi udvarban nem is zörgetett hiába: mindjárt rendelet érkezett Debreczenbe a főbiróhoz, hogy hat-száz forintot haladék nélkül küldjenek Páriznak.

Dobozi István főbiró, Páriz régi ismerőse és a városi tanács félreértette a rendeletet, jogsérelmet látott benne s «felzendült» ellene. De egyszersmind a város hagyományos politikája szerint, hogy t. i. jogaiból ugyan semmit sem enged, de ha lehet kéz alatt simán elintézi s nem állítja tühegyre a dolgot, levelet írtak Páriznak is. Meg-

* GÉRESI: Károlyi-család oklevéltára v. 487. lap, E kelet nélküli levél íratását Geresi 1706 június tájára teszi, de e feltevésnek ellene szólnak Páriz ismeretes

életrajzi adatai. V. ö. MAKKAJ D. Pápai Páris F. életrajza. Az Alsófehérmegyei tört. rég. és term. tud. egylet 7. évkönyve 1895. 17. lap.

írták benne neki, hogy Debreczen szabad királyi város, hogy ők az enyedi collegiumnak taxát nem fizetnek, hogy arra nem is kötelezhetőek. De azért — így szólt tovább a levél — inkább menjen oda mindenestől, tisztességesen eltartják, csakhogy ismét perbe ne kelljen elegyedniök e jogtalan követelés miatt. A levélnek melléklete is volt — ez is debreczeni politika¹ — «az hatszáz forint helyett küldé nekem — írja Páriz — Dobozi uram Debreczenből egy átalag bort, két véka kását, egy tábla szappant!» Páriz ismét az udvarhoz fordult s onnan felvilágosították a debreczenieket, hogy ne féljenek semmi igénypertől s a hatszáz forintot fizessék ki a dicapénzből a melylyel tartoznak. Csak így jutott hozzá Páriz a fejedelmi segélyhez, melyen azután atyafiságosan megosztottak: az öt deák kapott száz forintot, s a fenmaradó ötszázatot a két tanár megtartotta magának.²

*

A pihenni nem tudó Páriz irodalmi munkássága ez alatt sem szünetelt. Szatmáron kezdte el s a következő év (1708.) őszén Nagybányán fejezte be³ egy eredeti vallásos művét, Dávid zsoltárainak imádságokba foglalását, melyet két esztendő múlva ki is adott «*Pax crucis*» (Kereszt békéje) czímen.⁴

¹ Lásd erre von. Károlyi Oklev. v. köt. Károlyiné több levelét.

² Mindez bőven el van mondva Páriz id. Replicájában.

³ A Pax crucis szerint 1706 aug. 30. Szatmáron, szept. 18-án Nagybányán van.

⁴ Páriz e művét gróf Teleki Sándornak, a nagy-enyedi collegium gondnokának és nejének ajánlotta egy érdekes ajánlólevéllel, melyet visszatérése után «romlott collegiumunknak hamva és köpora között» írt. (1710. febr. 2.) A mű előtt egy hosszú verse van a magyar olvasóhoz s Marot és Beza egy-egy költeményének fordítása, francziából. Ver-

sekkel üdvözölték a szerzőt Kaposi Sámuel «a Gyula-Fejérvári R. kollégyiornak már 21 Esztendőktől fogván való Professora», Szőnyi Nagy István «Éle-tének 75. eszt. 1708. és Nádudvari Péter (1710 ápr. 25.). Itt Páriz utolsó művénél említjük meg, hogy a Teleki-levéltárból nem kaphattunk felvilágosítást «*Paterna instructio ad filium Franciscum comparandæ eruditionis causa ad exterar academiæ (sic!) 1710.*» czímű kéziratáról, melyet egy életrajzírója említ. Ismerjük egy Ferencz fiához írt rövid instructió-ját, de erre e czím nem illik reá.

Ugyancsak itt a bujdosásban érte meg legnagyobb és legbecsesebb művének megjelenését, (1608) tizenöt év fáradtságos munkája gyümölcset.

Közel száz esztendő telt immár el Molnár latin-magyar szótárának megjelenése óta. Az első számba vehető mű e téren, melyet érdeme szerint is fogadtak s még a szerző életében három kiadásban kapkodtak el s halála után is újra kiadtak, jelétül, hogy közszükséget pótol s legjobb munka e nemben. De a második és az ezt követő újabb kiadásoknál az első részbe a görög nyelvet is fölvtették s többféle érdekes, de nem szótárba való függelékekkel bővítették, a mi által a mű terjedelmét és árát tetemesen növelték, úgy, hogy e miatt nem mindenki szerezhette meg.² Ez volt első sorban az oka, hogy mellette, főleg az iskolákban, más kisebb szótárak tettek népszerűsége szert. Így használták evg ideig Alsted kis szótárát,² majd Comenius műveit, különösen a «Janua Linguarum»-ot (Nyelvek ajtaja), melynek szótárt pótló, külön kiadott szómutatóját angol és belga minta szerint a magyar tanügy két derék munkása szerkesztette.³ Bisterfeld, a kinek költségén jelent meg e

1 Azért természetesen Molnár szótára ezután sem ment ki a használatból. Gróf Forgách Simon 1708 jan. 5-én ezt írja nejéhez: «Azon is kérlek, édes Kincsem: egy Molnár nevű dictionárium-könyvre vagyon szükségem, mikor olvasok: tudom vagyon az Zsigusnak, küldd el.»

THALY: Irodalom- és műveltségtört. tan. 251. l.

2 Latium in nuce. Gyula-Fehérvár, 1635. és 1648.

3 CSAHOLCZI JÁNOS és BIHARI FERENCZ. — Megjelent Gyula-Fehérváron, 1647. L. SZABÓ K. Régi m. könyvtár I. 792. sz. a.

PAX CRUCIS.

Az-az

SZENT DAVID

KIRÁLYNAK és PROFÉTÁNAK

SZÁZ-ÖTVEN

SÓLTARI.

MEILYER

Azokat a Szent I. leleknek szelja és értelmé szerint rövidesen megmagyarázó

SZÁZ-ÖTVEN

KÖNYÖRGÉSEKBE,

a Soltároknak rendit meg tartván, be-foglaltattak: és a lelekkel és értelemmel ereklő s kőn. orgo Magyar Hivc- nek lelki hasznokta li-a tártattak

PÁPAI PÁRIZ FERENCZ által

Tsükedettel és Valósággal.

KOLOSVARATT,

Nyomtatta TELEGDI PÁL SAMUEL.

1710. Eszefi Efiendoban.

87 PÁRIZ «PAX CRUCIS» CZ. MŰ-
VÉNEK CZÍMLAPJA.

latin-magyar- és magyar-latin szómutató, kiadta a Wenedelin származtató szótárat is.¹ Misztótfalusi Kis Miklós is, ez a «páratlan könyvnyomtató»,² több erdélyi collegiumi gondnok ösztönzésére szintén szerkesztett és adott ki egy kis szótárt.³ Ennyi mindaz, a mi Molnár óta e téren történt. A Comenius-féle index fordítói szótárhányvról panaszkodnak, mely különösen az erdélyi iskolákban érezhető: az ő munkájuk és az itt felsorolt művek megjelenése után is jogosult volt a panasz. Nem fejlődés volt ez a Molnár által kijelölt irányban, hanem hanyatlás. Érezte ezt Páriz, Szenczi Molnár e szellemi rokona és örököse is, azért ott vette föl a munkát, a hol azt Molnár félbehagyta.

Úgy látszik, már deák korában foglalkozott egy ilyen szótárírás tervével. Jegyzőkönyvében, melyet Szenczi Molnártól örökölt, feljegyzett egyes műszavakat és tájszókat,⁴ de az ily irányú rendszeres munkát 1690 körül kezdte meg⁵ és sokféle akadálylyal küzdve folyton dolgozott rajta, míg tökéletesen el nem készült vele. A harcias hírek s a barbárok betöréseinek közepette — úgy mond — magánlaka szegletében félre vonulva társalkodott a Muzsákkal vagy titkon maga fölkereste azokat, mint Numa Aegeria nymphát.

¹ Medulla priscæ puræque Latinitatis. Gyula-Fehérvár, 1646.

² BOD PÉTER nevezi így PÁRIZ szótárának általa rendezett kiadása ajánlásában. Itt a külföldi és magyar szótár-irodalomról is rövid áttekintést nyújt.

³ BOD idézett ajánlólevelében. Címe: «Dictionariolum Latinò-Hungaricum, Vulgo Centuria Vocabulorum.» Az ajánlás kelte Kolozsvár, 1694. BOD szerint a XVII. század vége felé jelent meg. Ez első kiadása ismeretlen. Második kiadása Kolozsvárott 1702-ben jelent meg Telegdi Pap Sámuelnél. SZABÓ K. Régi m. könyvtár, II. köt. 2108. sz. a.

⁴ Pl. Aurum foliatum: levélarany

auri filum: szkofium; belluata tapeta, sic dicta a belluis inscriptis: vadász-kárpit; verticulus: koboz et szeg; lac ebutyratum: savó; mus Ponticus: pegyemet; strictura ferri: czigánybalha; barborum cirri: harcsa bajuszsa; lecti sponda: nyoszolya; περιουσιολία: szakállnevelés; porticus xystus: befedett járóhely; galea infantum: burok; crepido putei: kut gárgyaia; pala annuli: fészke a kőnek a gyűrűben, stb. V. ö. Irodalomtört. Közlemények. 1898. 377. l.

⁵ Szótára 1705-ben kelt előszavában mondja, hogy tizenöt, sőt több évig gyűjtötte és dolgozta föl az anyagot.

A mű irására indító ok bizonyára a közszükség volt, a mely miatt már régóta folytonosan panaszkodtak. Pl. a Comenius-féle szómutató szerkesztői is, kiknek n üve épen e hiányon kívánt segíteni, azzal kezdik panaszukat, hogy az erdélyi iskolák nagyon érzik egy jó szótár szükségét, mely nélkül a tanulók csak lassan haladhatnak előre; Ez indíthatta Párizt is vállalkozására s elhatározásában csak megerősödhetett, midőn látta, hogy szakférfiú hiánya miatt egy könyvnyomtatónak kellett vállalkozni e feladatra.

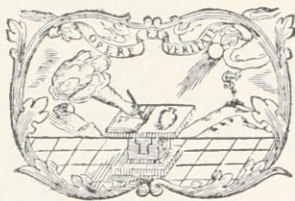
Midőn végre a mű megírására rászánta magát, egy ideig ő is, mint Molnár, habozott a követendő módszer tekintetében. Némelyek azt tanácsolták neki, hogy az összes szavaknál sorolja föl a származott és összetett szavakat, mások a szólásmódok kihagyására igyekeztek rábeszélni, olyanok is voltak, kik a görög nyelv felvétele mellett kardoskodtak, de Páriz ellenállott minden rábeszélésnek. Az első helyen említett tanácsadóknak azt felelte, hogy tanulóknak, nem nyelvészeknek akar szótárt írni, a többieknek azt, hogy szólásmódok nélkül a szótár test vér és lélek nélkül; a görög nyelv ellen a mű terjedelmének tetemes megnövekedését hozta föl; megemlíthette volna

DICTIONARIUM LATINO-HUNGARICUM,

Succum & medullam purioris Latinitatis, ejúsq; genuinam in Lingvam Hungaricam conversionem, ad mentem & sensum proprium Scriptorum Clafsicorum, exhibens:

Indefesso xv. Annorum labore, subcursivis, ab ordinariis negotiis, temporibus collectum, & in hoc Corpus coactum

à
FRANCISCO PARIZ PÁPAI,
Medicinæ Doctore, Ejusdémq; Facultatis, in Cc-
teberrima ACADEMIA BASILEENSI, Assessoré; &
in Illustri COLLEGIO MAGY-ENYEDIENSI
Professore Publico.

LEUTSCHÖVIÆ,

Apud HÆRÆDES SAMUELIS BREWER,
Anno M DCC VIII.

88. PÁRIZ «DICTIONARIUMÁ»-NAK (1708.) CZÍM-
LAPJA.

azt is, hogy a kiknek ez kell, ott van a Molnár latin görög-magyar szótára.¹

Miként műve módszerét, helyesen választotta meg forrásait is. Az előszóban nagyon hangsúlyozza, hogy új szótárt ír, mely Molnárétól teljesen különbözik² s e végett az összevetésre is felhívja az olvasót. De e nélkül is, csupán forrásait látva, meggyőződhetünk erről. Páriz tudott francziául, németül és angolul³ s így Corvinus szótárán kívül⁴ fel tudta használni a latin-franczia és franczia-latin királyi szótárt, a latin-angol s néhány latin-német szótárt. Azon szavakat és szólásmódokat, melyeket elődei szótáraiban nem talált, ezekből fordította le, fordításban a nyelv természetének megfelelő hűségre törekedve. Panaszkodik, hogy nem állt módjában, hogy nagy Magyarország minden szegletének nyelvjárását megismerje s a nemzeti nyelv minden sajátját feltüntesse. Érezte, hogy ez szükséges lett volna, mert különösen a házi eszközöket és szerszámokat egyik vidéken egy, másutt más szóval nevezik; de ha erre nem vállalkozhatott is, fölvelt ezek helyett szótárába sok régi, már jobbára elavult magyar szót, melyeket a székelyek ma is használnak s külön megjelölte azokat, hogy a tanuló megkülönböztethesse azoktól, melyek általánosan el vannak terjedve.

Minő nehéz volt feladata, maga panaszolja el. Hogy mi súlyosak lehettek úgymond — azon téglák, melyeket a zsidóknak az egyiptomi fogságban kellett hordani, senki se tudja jobban mint az, a ki szótárírásra szánta el magát. Ilyen egyiptomi téglahordó volt ő több mint tizenöt éven keresztül. Több baja volt e munkával, mint Herculesnek a lernai hydra legyőzésével, melynek pedig minden levá-

¹ Szótára előszavában.

² Megjegyezzük, hogy e megjegyzés inkább illik az első, mint a második (magyar-latin) részre.

³ U. o.

⁴ Fons Latinitatis.

gott feje helyett más nőtt! Azonkívül is hányféle akadály gördült elébe! Betegség, tanári működés s egyéb foglalkozások miatt alig húzhatott egy vonalat megszakítás nélkül. Alig volt olyan nap, a melyen látogatók ne zaklatták volna, a kik azt hitték, joguk van lefoglalni maguk számára az ő drága óráit. De ha még ennyi akadályok merültek is föl,

88. PÁRIZ «DICTIONARIUMÁ»-NAK (1702.) CZÍMLAPJA.

nem tágitott, mert már gyermekkorában fogadást tett, hogy az irodalomnak szenteli életét s ennek tudata erőt adott neki.

Az emberek méltánylására nem is számít. Nehéz idők, nehéz természetű emberek! Hamarabb rágalmazzák, mint segítik a munkában fáradozót. Erre ő el is van készülve, bár meggondolhatnák az ilyenek, hogy nincs olyan szép poma-

gránát, melynek belől rothadt magva ne volna s egy szépséghiba még nem csúfítja el a különben szép testet.

És így folytatja tovább, nagy lelki keserőséggel, mintha egy életküzdelemben elfáradt munkás panaszát hallanók, ki az életnek csak terhét érzi, gyönyörűsége nélkül, de azért tovább folytatja a munkát, szünet nélkül, végső lehetőségéig: mivel nem hagyja pihenni a munkásság vele született szent ösztöne.

Még inkább elkeseredik, ha a külföldi irodalmi viszonyokra gondol. Ott közköltészen fordítatják le és adják ki az effajta közérdekű műveket, nálunk senki se gondolt vele, legkevésbé az iskolák felügyelői.

Magánember pedig a miatt nem vállalkozhatik reá, mert nálunk a jobbágyszülők, a szegény pórkunyhó szülöttein s a papok gyermekein kívül alig foglalkozik valaki komolyan a tudományokkal. Ezek is a tudományba inkább csak belekóstolnak s a papi pályára rohannak inkább, mint mennek, mert ezt tartják a kenyér- és szabadságszerzés egyedüli útjának: látván, hogy a tudománynak különben sincs bece s a tudósnak nincs semmi jutalma. A papok gyermekei is nagyobb részt ilyen számítással lépnek atyjuk nyomdokaiba, minthogy az erdélyi jog szerint az így szerzett nemesi jogok és kiváltságok csak akkor öröklődnek, ha három közvetlen ős viselt papi hivatalt; e nélkül, vagy ha az illető pénzen meg nem váltaná magát, újra a jobbágság igájába hajtják, pedig sokszor műveltebbek s a hazának hasznosabb tagjai, mint földesuraik! Az irodalmi viszonyok jellemzésére a Szenczi Molnár esetét hozza föl, a ki egy maga többet tett a magyar irodalom érdekében, mint bárki más és mégis alig tudta magának és családjának a kenyeret megkeresni s végtelen fáradozásai után nyomorban hunyt el...*

* V. ö. Bod megjegyzésével: Szenczi Molnár Naplója, 398—99. ll.

Páriz szinte kétségbe volt esve irodalmi viszonyaink sivársága miatt. Saját művének sem ígért kedvező fogadtatást s nem is tartott sokat felőle; sőt maga is vakmerőségnek nevezte vállalkozását; éretlen, koraszülöttnek mondja munkáját s azzal vigasztalta magát, hogy ilyen nehéz dologban már a kísérletnek is érdem számba kellene menni.

De egyben csalódott: túlságos szerénysége miatt kevesebbnek tartotta munkáját, mint megérdemelte s az utókor másképen ítélte felőle. Megjelenése után csakhamar elkapkodták azt, kiadás kiadást ért belőle¹ s lassanként háttérbe szorított minden más szótárt.² Egész az újabb időkig ez volt a leghasználtabb iskolai szótárunk, sőt azon tulajdonságánál fogva, hogy részben a középkori latinság szókincsét is magában foglalja, ma sem nélkülözhető.³

Páriz művének megjelenése után is gyűjtögetett pótlékokat a magyar részéhez, de arra már nem volt többé alkalma, hogy azokat bele dolgozhassa egy újabb kiadásba.⁴

V.

Mintegy másfél évig tartott Páriz és társai száműzetése. A mint Rabutin pusztító hada a városból kitakarodott,

¹ Kiadásai: 1. Lőcse 1708. — 2. Nagy-Szombat 1762. — 3. Szeben 1767. (BOD PÉTER kiad.) — 4. Szeben 1782. — 5. Pozsony—Szeben 1801. BOD említi, hogy oláh nyelvre is lefordíttatott, talán az oláh fejedelem számára, melynek egyetlen példánya a balázsfalvi monostor számára háromszáz rajnai forintért vásároltatott meg. KÁTAI G. szerint gr. Barkóczy Ferencz esztergomi érsek vásárolta meg s az eladók a balázsfalvi trinitariusok voltak. Vas. Ujság. 1860. 634. 1

² Szakszerű méltatása azonban máig sem jelent meg.

Némi javításokat tett kéziratában

BREWER JÁNOS, a tudós könyvnyomtató; correctora CSÉCSI JÁNOS pataki tanár volt, a ki szerző beleegyezésével a magyar szövegben saját orthographiai elveit alkalmazta. BOD kiadásának ajánlólevele. Ugyancsak BOD említi, hogy nála vannak a levelek, melyeket e tárgyban BREWER és CSÉCSI a szerzővel váltottak.

⁴ Később BOD dolgozta bele ezeket az általa sajtó alá rendezett kiadásba. Ugyancsak tőle valók az újabb kiadás pótlékai: a közép- és újkori, főleg a jogi szótár («Glossarium»); a keresztnevek szótára; a magyar, héber, görög, római pénzek táblázata, a római pénzek s feliratok rövidítéseinek, sigláinak szótára stb.

egy tanár azonnal visszatért oda s megkezdte a tanítást a lassanként visszaszállingozó deákokkal. Hozzáfogott az újjászervezés fáradságos munkájához is, de csakhamar be kellett látnia, hogy magától nem képes reá. Olyan ember kellett erre, mint Páriz, a ki széles látkörénél, tudományánál, műveltségénél és összeköttetéseinél, de egyéni tulajdonságainál fogva is első sorban volt hívatva e feladat sikeres megoldására. Ezt tudta Kolosvári, az először visszatért tanár is, ezért követett el mindent, hogy rávegye őt a minél előbbi visszatérésre. Páriz az 1709. év elején Enyedi-vel együtt csakugyan visszaköltözött Nagy-Enyedre. Nehéz munka várt itt reá. Az iskola megrongált épületét még valahogy rendbe hozták¹ s lassanként a tanulók száma is megnövekedett, de elpusztult az iskola vagyoni alapja, melynek jövedelméből a tanárokat fizethették s a tanulók ellátását fedezhették volna.

Ily körülmények között mindenekelőtt alap teremtéséről kellett gondoskodni. Tenniök kelle ezt annyival is inkább, mivel a II. Rákóczy Ferencz segélye, melyből két tanár egy ideig fentartotta magát, csak a bujdosás idejére szólt.²

Páriz pénzalap szerzésére egy korábban már sikerre vezető útát választott: a külföldi protestánsokhoz fordult segélyért. Eszébe jutott, hogy évekkal előbb, mily könnyű szerrel sikerült III. Frigyes brandenburgi választófejedelemnél, a későbbi porosz királynál az odera-frankfurti egyetemen két tanuló részére alapítványt eszközölni ki³ s ez bátorította arra, hogy talán most sem fog hiába zörgetni. Tervét közölte gróf Teleki Sándorral, a collegium lelkes

¹ V. ö. 294. l. 4. jegyzet.

² THALY közl. Századok 1884. 904. l. E szerint Rákóczy Páriz és Enyedi részére 600 rhénes forintot utalványozott.

³ Eredetileg 3 tanuló számára tervezve. Az idevon. levelezést közli Bod.

Hist. Hung. eccl. Tom. II. lib. III. 461—466. l. Ez alapítványok későbbi története, valamint később szerzett (leydeni, zürichi) alapítványaira nem terjeszkedhetünk ki.

gondnokával¹ s ketten aztán abban állapodtak meg, hogy a művelt és gazdag Angolországot keresik meg e végett. Az alkalom önként kínálkozott, épen angol egyetemen tanult ez időtájt Páriz egyik fia, ki mindezt közvetíthette. A segélykérő levelet az iskola nevében elkészítették s Páriz szótárának egy díszkötésű példányát,² Teleki egy drágakövekkel kirakott kardot mellékelte hozzá a királyi könyv- és fegyvertár számára. Folyamodásuknak csakugyan kívánt sikere lett. Egy ünnepnapon az összes templomi szószékekből felszólították az egyháztagokat az adakozásra s a nagy-enyedi collegium számára több mint tizenegyezer font sterling gyűlt össze.³ Ettől kezdve az iskola zavartalanul folytathatta működését.

Bár Páriz egész odaadással szentelte életét iskolája ügyének s bár minden alkalmat, eszközt és módot megragadott, hogy azt gazdaggá, virágzóvá és híressé tegye: nem találkozott azzal az elismeréssel és hálával, a melyre méltán számíthatott volna. Különösen tanítványai voltak hálátlanok vele szemben.

Rendkívül sok adat tartotta fenn e kor deákjai féktelen vadságának emlékét. A családi körből kiragadott s a collegiumba beadott ifjú egy szervezett deákcsoportha került belé s ha társaival meg akart férti, magáévá tette e csoport hagyományait, bűneit és erényeit. Öreg deákok voltak a vezetők, ők képviselték a mult hagyományait s mint ennek letéteményesei ők oktatták ki az ifjabb nemzedéket. Nehéz volt megszokni ezek zsarnokságát és sok deák csak akkor találta az erős katonai fegyelmet természetesnek, mikor ő jött az öregek helyébe. A tanárok sem nyes-

¹ Gr. Teleki Sándor buzgólkodását, hogy az elpusztult iskolát előbbi virágzó állapotába visszahelyezze, Páriz is kiemeli «Pax crucis» cz. műve ajánlólevelében.

² I. Frigyes porosz királynak is kül-

dött egy példányt, egy érdekes levél kíséretében.

³ Ez összeg a collegium vagyonának ma is alapját teszi. Böven ír róla P. Szathmáry id. művében 158. kk. ll. (He-repei kézírata után.)

hették le e rendszer kinövéseit; nem csak azért, mert ők is e szellemben nevedtek s a külföldi egyetemeken is így látták, hanem mivel veszélyes kísérlet volt s e miatt nem mertek reá vállalkozni. Rossz dolga volt a tanárnak, a kit az ifjúság ellenségének bélyegzett. Az iskola patronatusa: a városi vagy egyházi hatóság olykor próbát tett, de csaknem mindig kudarcot vallott. Pedig rendesen csak olyankor avatkoztak be, mikor a deákok féktelensége türhetlenné vált s veszélyeztette a közrendet. A mit külföldi egyetemek deákjairól olvasunk, a vadság és kicsapongás hasonló példáit nálunk is megtaláljuk. Itt is megtaláljuk a dorbézoló deákokat, kik nemcsak a kisebb deákok pénzét mulatják el, hanem a lakodalmas házakra is törnek s a nász-nép közé vegyülve reggelig esznek, isznak és tánczolnak s utoljára a násznéppel összeverekesznek; a mi iskolatörvényeink épen úgy beszélnek a fegyverviselő és a békés polgárokat megtámadó deákokról is.

A marburgi egyetem évkönyvei leírják, hogyan ostromolták meg egyszer a deákok a litván bárócsaládból származó tanulók házat. A fiatal bárók kérkedtek ősi nemességükkel, a tanárok pedig beczték őket s különhelyet jelöltek nekik a templomban és a tantermekben is. Ez elég volt a többi tanulók irigysége és dühe felköltésére. Éjjel fadarabokkal és kődarabokkal bevették a litvánok ablakait. A tanárok nyomozni kezdték a bűnösöket s ez olaj volt a tűzre. Gyűlést tartottak s elhatározták, hogy elégtételt szereznek maguknak s egyszersmind megesküdtek, hogy egymást el nem árulják. Egy napon éjfél tájban éktelen kiabálással sorra bevették az összes litván és lengyel tanulók ablakait. A nagy lármára azok a tanulók is felébredtek, a kik már aludtak s puskákkal és kivont kardokkal a tüntetőkhöz csatlakoztak. Az ekként megnövekedett s több mint háromszáz főből álló csapat a bárók lakása felé vonult, folyton kiabálva, hogy a házat meg kell ostromolni s lakóit meg

kell ölni. A litvánok azt is mondogatták, hogy az ő nemességük különb, mint a németeké s e miatt vérrel akarták megbosszulni a nemzeti sérelmet. A deákok közre vették a házat s ostromolni kezdték; megpróbálták a kaput a sarkából kivetni s mikor ez nem sikerült, gerendákkal kezdték döngetni. A megrémült lakók az istállóajtón keresztül, úgy, hogy senki sem vette észre, a rektorhoz küldtek egy gyermeket és szabadtásért esedeztek. A rektor egy darabig habozott, közējük menjen-é s csak nagy síránkozás és rimánkodás után határozta el magát reá. Midőn lámpásával az utcára kiért, már messziről látta, mint szaladgálnak tanítványai ide s tova villogó kardokkal, mint hágnak föl már az épületre s hallotta a kapudöngetést. Midőn az ostromolt házhoz érkezett, egyszerre csend lett s eltűnt a tömeg. Felismerték a rektort s nem akarták megvárni, míg az is reájuk ismer. De habár ilyen könnyen sikerült is lecsendesíteni a zendülést, azért a rektor maga is az Isten angyalai őrizetének tulajdonította, hogy nem történt semmi baja.¹

Hasonló esetek fordultak elő bármely hazai prot. főiskola életében. A debreczeni collegium deákjai egyizben fegyveresen mentek a városházára, megsebesítették, megverték és süvegétől is megfosztották a tanácsosokat s a kiket még rajtuk kívül ott találtak; azután belekötöttek a városőrzőkbe vagy «bakterekbe», egy városi polgár házat megrohanták s több embert megsebesítettek.² Ilyen eset még ezután is sokszor ismétlődött.³

Az a deákság, mely a társadalmi békét ennyire nem tisztelte, tanárai iránt sem viseltetett feltétlen tisztelettel. A debreczeni deákok egyizben a rektor ellen lázadtak

¹ CAESAR, J. Catalogus stud. schol. Marpurg. Pars. IV. (Marb. 1887.) 54—57. ll.

helyét id. a főgymn. 1894—95. évi értesítője 18. l.

³ L. u. o. 19. l.

² A városi jegyzőkönyv erről szóló

föl s midőn az a városi tanácsnak e miatt feljelentette a két vezetőt: a seniort és a contrascribát, a deákok bezárták az iskola kapuit s fegyveres ellenállásra készültek. A városi nép betörte a kaput, az összeütközésnél több deák megsebesült s a zendülőket is elfogták. Az iskola szabadságának ily módon való megsértése miatt száztiz deák távozott el az iskolából s csak hosszas alkudozás után, a fejedelem, a püspök és mások közbenjárására állott helyre a béke.¹

A nagy-enyedi deákok sem voltak szelidebbek. Fentebb láttuk, hogyan tüntettek Nadányi s hogyan lázadtak föl Ladiver ellen. E tüntetők és lázadók Páriz tanulóársai voltak s az utánajövő nemzedék, Páriz tanítványai, utánozták a rossz példát.

Párizt csakhamar tanárrá választása után megbízták a pædagogiarcha vagy tanulmányi felügyelő teendőinek végzésével, később pedig rektorra is megválasztották. Mint pædagogiarcha a tanítókra, a tanmódszerre s a tanulók erkölceire ügyelt föl; mint rektor² ő vezette az iskola ügyeit, ő vette föl az új tanulókat az intézetbe, ő ellenőrizte az ifjúság tisztviselőit; ő hozzá fordultak iskolames-terért vagy házi tanítóért és ő vigyázott arra, hogy ezen állások betöltésével mindkét fél meg legyen elégedve.³

E két tiszt bármelyikét szinte lehetetlen volt úgy viselni, hogy a deáktestület minden tagja teljesen meg legyen vele elégedve. A szigorúságot erőszakoskodásnak, a jóakarató irányítást vagy tanácsot illetéktelen beavatkozásnak tekintették s az ifjúság autonómiája keretében bármily igazságosan lett valamely állás betöltve, mindig voltak, kik mellőzve látták magukat s elégiületlenségüket nem titkolva a colle-

¹ U. o. 17., 19. ll.

² Említi az 1716-ban szerkesztett panaszlevél 5 pontja. (A maros-vásárhely gr. Teleki-levéltárban 2359. sz. a.)

³ Az 1671. kelt gondnoki utasítás 2. és 5. pontja. Prot. Közl. 1886. 64. l.

gium gondnokainál kerestek orvoslást. Az ifjúság szoros összetartásánál fogva egynek panaszát a többi is magáévá tette.

Már 1698-ban szerkesztettek egy ily panaszlevelet Teleki Sándor gondnokhoz intézve, de nem tudni, mi okból, jónak látták el nem küldeni. Minden képzelhető váddal illették benne érdemes tanárukat. Hogy a frankfurti alapítványt, már jóelőre oda ígéreti egyes tanulóknak, hogy feladókat tart, hogy egyik deáknak sok tanítványt ad a másik rovására, hogy ha valami nem tetszik neki, megpirongatja, sőt meg is veri a deákokat, hogy a collegium pecsétjét, melyet eddig az ifjúság kezelt, magánál tartja stb.

Vannak a panaszlevélben képtelen vádak is, hogy pl. a collegium egyik házát el akarta tulajdonítani, hogy a deákságot híreben, nevében mindenütt becsteleníti.

Még a hírneves tudós tudománya és tanítása ellen is tettek kifogásokat. A physika tanítását — így szól a vádlevél — nem csatolja össze a szemléltetéssel,* nem tartat disputatiókat; a mit a történetből tanít, «igen csekély és majdnem semmi», nem tanítja a világtörténetet, a régi monarchák, a vallási üldözések és a reformáció történetét; az enyedi deák logikát nem tud, mivel logika Enyeden nincsen. Szenvedélyes bosszúvágyuk annyira elfogulttá tette őket, hogy nem átalották azt állítani, hogy «valamig Páriz Ferencz uram itt leszen professor, soha a societásban** egyesség nem leszen.»

E anaszlevelet mint fentebb is említettük — nem küldték el; természetesen az ifjúság «egyessége» azért nem bomlott fel s Páriz tovább is hasonló szigorúsággal teljesítette terhes tisztével járó kötelességeit. Nyolcz évvel később egy Bibarczi László nevű deák lett senior, ki, nem tudni mi okból, elkeseredett ellensége volt a szigorú tanár-

* Sphærán vagy mágnesen.

** Társaság.

nak. Ez egyszer az ifjúság ládája fenekén ráakadt az 1698-ban szerkesztett levélre s lemásolva¹ elküldte Telekinek és hogy hatása nagyobb legyen, mintájára egy újat is szerkesztett,² kiszínezve a régiben foglalt vádpontokat s újabbakat is csatolva hozzá, nemcsak Párizról, hanem másik két tiszttársáról is. E panaszlevél hangja még szenvedélyesebb s durvább s a kíméletlenségben odáig megy, hogy az érdemes tudósnek öreg korát és erőtlenségét is szeméretre veti, a mi miatt óráit nem tarthatta meg rendesen.

E panasznak, az iskolai eljáróság dicséretére legyen mondva, nem lett semmi hatása. Ha megkeserítette Páriz élete végső éveit tanítványainak halátlansága, vigasztalására szolgálhatott az, hogy a collegium felvilágosult gondnoka nem is gondolt arra, hogy helyt adjon e panaszoknak s megkímélte a legérdemesebb tanárt minden zaklatástól. Különben is az erőtlenség, mit a panaszlevél említ, a halál előhírnöke volt s a fáradhatatlan tevékenységű tudós, Erdély leghíresebb orvosa és legérdemesebb tanára, néhány hónap múlva, 1716. szept. 10-én megszűnt élni.³

¹ E másolatban maradt fenn a marosvásárhelyi gróf Teleki-levéltárban 2357. sz. a. Kelte: 1698. jan. 22.

² Eredetije kétféle fogalmazásban maradt ránk a Teleki-levéltárban 1359. sz. alatt. Az egyik kelte: Szebem (így) 1716 febr. 2., a másiké: Nagy-Egyed, 1716 márcz. 10. Aláírták: Bibarczfalvi László senior, Bodoki Mihály contrascriba, Csekelaki János, Bodoki Sámuel, Vásárhelyi Ferencz observatorok. Fenmaradt még Bibarczfalvinak két levele (2360. és 2361. sz. a.) mindkettő ugyane tárgyról.

³ Az enyedi tanárok levele, melyben Telekivel Páriz halálát tudatják («Szükségesnek ítéltük a Méltóságos Urnak megírni Tiszteletes Pápai Uramnak, életében kedves Colleganknak mára viradólag három óra tájban esett szép csen-

des halállal való elaluvását . . . » Teleki-levéltár 2341. sz. a.) «10. Maji A. 1716. Enjeden» kelt. Ennek alapján több életrajzíró máj. 10-re teszi P. elhunytát. De mi valószínűtlennek tartjuk, hogy a gyászjelentést pótló «Justissima adorea,» fia (a «Misc. Tig.» számára írt életrajzban), veje Weszprémi István (Biogr. Medic. 1. 126. l.) egyformán tévedve tették volna a halál évét szept. 10-re. Feltevésünket megerősíti Besenyei Györgynek 1716 szept. 13-án Enyeden kelt s Telekihez írt levele, mely így kezdődik: «Én Tiszteletes Pápai uram halálát eddig is megírtam volna, de T. *Professor uraimék* nem jóvallották mostanig; ő kegyelmét ma tettemük . . . » (Teleki-levéltár 2343. sz. a.)

«Cselekedettel és valósággal.» Ez idézetet¹ írta Páriz jelige gyanánt műveire, e motto jellemzi felfogását az ember hivatásáról. Valóban, a folytonos, pihenést nem ismerő tevékenység életének legszembetűnőbb jellemvonása.

Oly időben élt, midőn Erdély politikai önállósága sirja felé közeledett s társadalma szomorú képet tüntetett föl; midőn fent és alant az anyagi érdekek hajhászata fogott el mindenkit s az emberek működésének önzés, kapzsiság és birtokszerzési vágy volt a rugója.

Kinek jutott volna eszébe ily körülmények között a nemzet szellemi érdekeivel törődni? Szerencsére akadt két

*Pápai Ferencz né. Jóna Ny.
ró János.*

90. PÁRIZNÉ NÉVALÁÍRÁSA.

ilyen önzetlen jellem, kiket eszmények lelkesítettek: egy könyvnyomtató és egy tanár. Ez fáradhatatlanul írja közhasznú műveit, a másik vagyonát ily művek kiadására áldozza föl.

Mindketten el vannak készülve arra, hogy nem lesz olvasóközönségük, de ez nem csüggeszti el őket: maguk akarnak olvasóközönséget teremteni. Ők e kor szellemi érdekeinek képviselői s merész vállalkozással pótolni igyekeznek a társadalom mulasztását. Élete végén mindkettő keserű csalódással látja be törekvése sikertelenségét, hogy e társadalmat lethargiájából fölrázni nem lehet. Az egyiknek e csalódás idő előtt felemésztette testi és szellemi erejét, a másik aggkorában, szükséggel küzdve, munkássága közhasznú voltában keres vigasztalást. «Panaszolkodhatnék — így szól egyik műve előszavában, oly hangon, melyen meg-

¹ Latin nyelven írt művein: «Opere et veritate.»

érezzük lelke elkeseredését — sorsomról és könyveim sorsáról, a milyet ritkább s nyelvünkön az előtt soha nem látott tárgyakról magam nyilvánvaló megkárosodásával többet adtam ki nemzetem hasznára: de nem szándéksom panaszos előszót írni. Bizony csupán az Orvoslástan, melyet magyarul színre hoztam, mennyi fáradságomba és éjszakázásomba került: tudja az Isten. Mert a magyarnál azelőtt egyáltalában soha nem taposott útra léptem s Isten vezérelvén, szerencsésen végére mentem s még annyi jutalmat se érdemeltem, nagyobb dolgokra ösztönzésül és bátorításul, a mennyibe az a papír került, a melyre írtam: csupán a könyvkereskedőknek csináltam hasznot. Minek beszéljek egyháztörténetemről, erről a kis terjedelmű munkáról, a melyet mégis sok éven át nagy gonddal gyűjtöttem össze? Minek a Heraldikáról, melyet a magyar nemesség kedvéért tettem közzé? Nem részesültem érte senkitől sem nyilvánosan, sem magán úton semminemű kedvezésben, nem számítva a fényes ígéretek. De ha a főrendek ígéréteiből kellene tudósainknak megélni...! Holott lehetetlen nem tudni, mert hiszen hosszas tapasztalat mutatja, hogy az irodalmi dísz sokkal inkább ékesíti az országot, mint győzelmi jelvények és diadalivek! Méltányos is volna, hogy azok, a kiknek nagy munkával hosszú időn át szolgálni igyekezett az ember, vénhedő korában valamit útravalóul gyűjtenének. De itt annak, a kivel méltatlanul bántak, inkább azt kell kívánni, hogy feledni, mint hogy visszaemlékezni tudjon...» Szegény Páriz, hiába kért, czélozgatott, nem hallgatott reá senki s az agg tudós elbetegesedve,* szegénységben, sokszor szükségét is

* Betegsége a «Justissima adorea» szerint 1713 körül, a «Miscellanea Tigurina»-ban megjelent életrajza szerint 1714-ben kezdődött; az előbbi szerint betegsége «morbus colicus et calcularis» volt; halálát ez utóbbi szerint gutaütés okozta. Egy 1714 jul. 30-án Teleki Sándorhoz írt levelében Páriz köszvényről is pa-

naszkodik (Teleki-lev. 2333. sz.). Itt említjük meg, hogy annak, hogy Páriz vénységében elvesztette volna szeme világát s e miatt már a szótárírásban felesége is segített volna neki — nincs semmi alapja. V. ö. PAULIKOVICS fent id. művét és KÁTAI G. cikkét a «Vasárnapi Ujság»-ban 1860. 634. l.

látva,¹ élte le végső napjait. «Jogaimról sokszor lemondtam s a béke tisztelőténél semmit előbbvalónak nem tartottam, mégsem élvezhettem itt állandóan a békét», így jellemezte életküzdelmét saját maga, hattyúdalában, a maga számára készített sírversekben.²

Az önzetlen tevékenységen kívül életének másik kiemelkedő jellemvonása a mély és benső vallásosság. Egy egyszerű kálvinista papi család hagyományai között nevedett föl s végső leheletéig hű maradt e hagyományokhoz. Irodalmi működését mindig hiányosnak tekintette volna, ha néhány művel a vallási irodalmat is nem gyarapítja; az orvos szépen összefért a theologussal s vallásának szentelte első és utolsó nagyobb munkáját is.

Páriz tevékenysége nem szorítkozott csupán a tudomány művelésére. Nem szobatudós, hanem a társas élet embere. Társadalmi tevékenységre nézve egészen más, mint kortársa, Kis Miklós. Ez folyvást összeütközik az emberekkel s önértetességével mindig új és új ellenségeket támaszt fent és alatt; egyébként is visszavonult életet él s a «szólásban is bődögtalan», kevés beszédű ember. Páriznak mindenfelé vannak jóbarátai, a fejedelmi udvarban, mint a főúri és a polgári körökben egyaránt kedvelt egyéniség;³ jó társalgó

¹ Maga írja Teleki Sándornak: «Kérem erreis az Méltóságos urat, succurallyon, mert bizony nintsen mivel élnem, ne legyen vénségemre ily gyalázatos szükségben, mivel még tisztemet mind tehetem, mind teszem hűségesen». 1711 máj. 20. Teleki-ltár 2327. sz. és még több levélben. Hogy halálával családját szegénységben hagyta hátra, Nádudvari Péter szászvárosi pap írja: «A szegény özvegynek, (kire bizonyosan tudom, hogy egy pénz se maradt) semmit nem adtak» (t. i. a professzorok). Teleki-ltár. 2369. a/1.

² Többek közt kiadta Bod: M. Athenas 213. l.

³ A «Nagy-Enyedi siró Heraklitus» több jellemző anekdotát beszél el Páriz

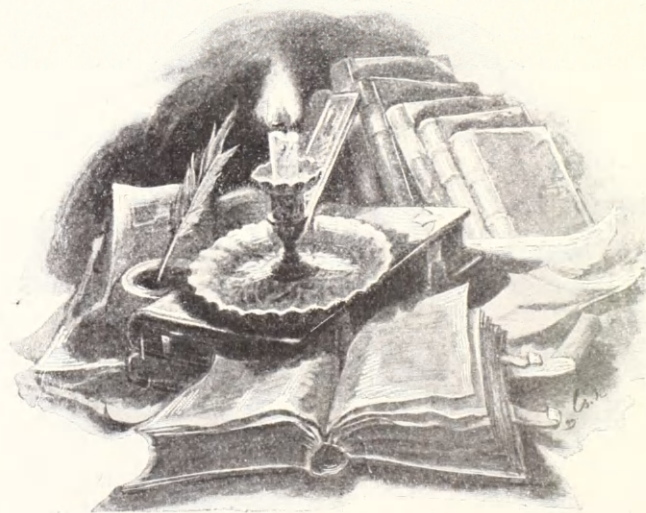
életéből, melyek kedélyes, tréfálni szerető embernek mutatják be. Különösen szerette megtréfálni deákjait s ezek között egy Zágoni nevűt, a kivel mint «nagy erős legénynyel» többször végeztetett ház körüli munkát; egyházi gyűléseken is talpraesett közbeszólásaival és megjegyzéseivel nem egyszer hallgattatta el az unalmas és hosszadalmas szónokot. Az ő mondása volt ez is: «Ezek szegény papok — úgymond — ha egyebet nem hagyhatnak is gyermekeiknek, igen szép neveket választanak s adnak nékiek a bibliából: Absolon, Jahel stb.» E mű szerint gyakran elhitták az enyedi lakodalmakba, «tized-lakozásokba» és «cseh-lakásokba» s olykor hazatérés közben kísérőinek foly-

és jó szónok, kit e tulajdonságai miatt diplomatai küldetésre is alkalmasnak tartottak.*

Talán csupán a véletlen műve, hogy Szenczi Molnár Albert halála után Páriz tulajdonába került naplója és jegyzőkönyve, és mégis nem lehetetlen, hogy ez szabta meg életműködésének egész irányát. Úgy tetszik, mintha e sárgult kéziratokkal új tulajdonosa írójuk szellemét is örökölte volna. Ugyanaz a lelkes buzgóság irodalmunk hiányainak pótlására, ugyanaz a kitartás a nemes cél felé törekvésben s ugyanaz az önfeláldozás a cél megvalósítása végett kifejtett munkásságban. Olthatatlan tudományszomj s fáradhatatlan tevékenység tekintetében korukban aligha volt hozzájuk fogható, buzgóság és önzetlenség tekintetében még kevésbé. Ma szinte érthetetlen előttünk, mi hajtotta őket e pihenés nélküli munkára s a tudomány önfeláldozó mártírjait tiszteljük bennük!

ton azt hajtogatta: «Könyvet írok! «Könyvet írok! «S írt is» — teszi utána e jelenet megörökítője.

* Vitæ cursus 1687 ápr. 20. Irod. Közl. II. 514. l.

91. ZÁRÓVIGNETTA. CSERNA K. RAJZA.

FÜGGELÉK.

PÁPAI PARIZ FERENCZ VERSE
A KÖNYVNYOMTATÁSRÓL ÉS M. KIS MIKLÓSRÓL.*

1. Az Isten mindenüt és mindenben lakik,
Ember' elméjében pedig ugyan fénlík ;
Elmés Mesterségek ezt böltsen beszéllik,
Mellyek az Emberek kezeket segéllik.

2. Mert a' minek dúrva volt első Kezdeté,
Az Emberi Elme addig köszörülte,
Hogy díszesb és kellöb formán kedveltette,
Az első nehéznek könnyebb 's szebb lett vége.

3. Nem épült egy nap meg még maga-is Róma,
A' mikkél Augustus meg-szaporította,
Romulus elsőben még nem-is álmodta.
Későre vett eröt a' Tanáts' pompája.

4. Az Isteni Elme emberi elmében
Tsudáltatja magát ; mert minden mindenben,
Fü-szálban olyan Bölts mint tsillag szerzésben,
Nints bizonyság nélkül sem nagyban s' kicsinyben.

5. Az Ember' elméjét pedig a' mi nézi,
A' régi Pogány Bölts e' felöl ezt hiszi ;
Nem egyéb ez hanem Isten Lelke részi,
Elme munkájának sem hossza sem végi.

6. Isteni Elmének elménk hát tüköre,
Ebben tsudáltatik az ö Böltsége ;
Ebben látszik mind hatalmas tehetség^o.
Mindenre érkező s szélnél gyorsab szele.

7. Szép ugyan Istennek minden teremtése ;
De kettös mértékben van e' dísz Emberbe,
Mert egyedül övé a' szép okos elme,
Övé gondolatnak ki-beszéllő nyelve.

8. De minthogy a' beszéd nem ér mindenüve ,
Hogy mit akar ember közölhesse meszsze,

* Czíme: «Életnek könyve. Mellybe bé-iratott példás emlékezetre méltó Neve, a' nemzetes, tiszteletes, tudós, M. Tótfalusi Kis Miklós uramnak.» Első kiadása (1702.) nem maradt fent. Második kiadása BOD PÉTERTŐL: «Erdélyi Féniks» czímen 1767-ben jelent meg.

És távol lévőkkel jól egyet érthetne,
Beszéd mellé Isten az Írást rendelte.

9. Az Írásnak pedig nem mind egy volt módja,
Mert elsőben irtak viaszszas táblákra,
Nem vala melléje sem penna sem tenta,
Hegyzett vas stilussal irtanak azokra.

10. Azután találtak vékony fa héjakat ;
Kivált ditsérték az Égyiptomiakat,
Nilus' nádjairól hántották azokat,
Ezekre irták-le ő akaratjokat.

11. De minthogy ez vékony és tartatlan vala,
Euménes mást talála Pergamumba,
E' pedig nem egyéb hanem a' bőr hártya ;
Mellynek haszna terjed sok Sékulumokra.

12. E' drága hártyával mind addig élének,
Míg Pappiros Malmot későre lelének,
Péppé tört ruhából pappirost öntének ;
Mellyet ma könnyebben 's öltsobben szereznek.

13. Az első időben még betű sem vala,
Hanem Kádmus ülvén tengerre hajóba,
Betű újságokat vün Görög Országba,
Onnan által-hata az-is Latiumba.

14. Mert boszorkánysággal híres vén Kármenta,
Kit Proféta Aszszony-számban világ tarta,
Arkadiából fel-kelvén, Latiumba
Betüket és írást maga szaporita.

15. Igy sok Száz Észkendők' folyása rendiben,
Mindent kézzel irtak nagy kötés könyvekben.
De minthogy munkás volt, volt oly drága böttsben
Hogy minden szegénynek nem juthatott ebben.

16. Még Szent-Pál-is félti vala a' könyveit,
Hártyára ki-adott sok szép írásait,
Gondolván ha el-vész mikor ir ő annyit,
Timotéusra bizá az el-vitelit.

17. Faustus Német nemzet azután támada,
Móguntziában új formákat gondola,
Bik-fából faragott Betüket tsinála,
Mellyet osztán rézre 's ónra-is próbála.

18. E' bölts Mesterségben mütata remeket,
De szegénység miatt nem talál értéket,
Gutenberg nagy gazdag meg-látván ezeket,
Költséggel segíté 's úgy érék végeket.

19. Járula harmadik Sefferus' elméje,
 Ki a' Betük mellé Matrixokat lele,
 Kikbe elsöben-is atzél betüt verne,
 Azután beléjek ön betüt öntene.

20. Mikor már ez mind így rendesen meg-vala ;
 De az író-tenta alkalmatlan volna,
 Azon Seffer a sűrű tentát találja,
 A' melybe' mártódnék a' nyomtató-lapta.

21. Fel-találák módját, nem-is hagyák ebbe ;
 Söt állitják hárman tökéletességbe,
 Egy néhány Könyveket Világ' eleibe,
 E' Mesterség szerint adnak-ki elsöbe.

22. Ezer Négyszáz felett ötven számláltaték ;
 Mikor e' Mesterség így ki-mutatódék ;
 Elsöben-is hasznát a' Németek vevék,
 Szomszéd nemzetek ezt még tsak hírrül érték.

23. De nem soká maradhata ez határba,
 Tsak hamar béhata szép Olasz-Országba ;
 Kivált Néppel rakott Velentze Városba,
 Hol a' Német kezdet állatik szebb lábra.

24. Olasz elme vévén így e munkát kézre,
 Hamar Rómába-is frisselve bé-üle :
 Innen Florentzia Városba belölle,
 És Neápolisba renddel ki-terjede.

25. A' hegyeken által kele Galliába,
 Vitéz és Tudóssal bö Helvétziába,
 Kinek több Városi között Tígurumba,
 Ugyan meg-nyomula szép Basileába.

26. Mintegy közönséges Könyvek' Műhelyéből.
 Sok régi Paterek kelének ki-ebből ;
 Írásokat ki-rázák molyból és szennyből ;
 És új ábrázatra hozák a' régiből.

27. Köszöni ezt minden Amerbakhiusnak,
 A' Basileai fő Tipografusnak,
 Nem kevésbé a' tudós Frobeniusnak,
 A' híres Erasmus' lelki barátjának.

28. Erasmus sokat ír, emezek utánna
 Sok ezer munkákkal botsátják világra,
 Mások-is kezeket vetik e' sajtóra,
 E' kohot melegen tartják köz haszonra.

29. E' mesterség osztán hata Belgyiomb
 Elsöben-is pedig nagy Lovániumba ;

Omman fészket raká túl Hollandiába,
Holott reménységét állatá jobb karba.

30. Hollandus' munkája lön mindennél tisztáb,
Mindennek e' munka szemét tölti inkább,
Minden azon kapván betsesebb és drágáb.
Azólta mind feljeb nőtt nem pedig alább.

31. Ezek' példájából ki ki Országában
Illyen Műhelyt emel, szomszéd Angliában,
És azontul a' széles Hispániában,
Meg-szerzi Lengyel-is maga birtokában.

32. Magyar-ország ebben szenved még-is tsorbát,
Poson orvoslá-meg elsőben ez hibát ;
Török Bálint rá szerzé Pápa' városát,
Megmutatá ő Nagyságos Uri voltát :

33. Azon Ur Debreczent-is erre rá szerzé ;
Etsedi Bători István Ur hogy érté,
Visolyba a' Nyomtató-műhelyt viteté,
A' Magyar Bibliát innen ki-bővité.

34. Erdély' Országa ezt távolról nézelli ;
De kedvét ez aránt senki-is nem tölti :
Reformationak de benne kezdeti,
Hogy lön, emebben-is örömet el-éri :

35. Mert Hontérus János Erdélybe érkezék,
Ki Basileában immár régen lakék,
Könyvekkel 's Betűkkel ott ő meg-töltözék ;
Melly kezdetből Erdélyi Jó gyarapodék.

36. Reformálá Brassót egész Bartzasággal,
Műhelyjét emelvén hasznos Autorokkal,
Mind a' Görög, mind Deák nyelven valókkal,
El-tölté ez Hazát a' Jó Tudományal.

37. Ezen kis Országban Skolákat-is nyitta,
Régi barbariest belölle ki-irta ;
Könyveket 's Tudományt bővön elfolytata,
És emlékezetét jó példában hagyta.

38. Szállá e' Mesterség osztán Kolo'svárba,
Heltai Gáspárnak forgolódására :
Ott vala a' Műhely míglen mind el-kopa ;
Ki meg-ujjithatná Mestere nem vala.

39. Várad' Városába hata e' jó osztán,
Ki eddig e' jótól üres vala 's pusztán ;
De bezzeg e' hibát kipótolá osztán,
A' híres Szentzi Abrahám oda szálván :

40. Ez, Hollandiából szép betűket hozza,
Tellyes Könyv-nyomtató Műhelyt fel-állata ;
Mellyből sok szép haszon Nemzetünkre szálla,
Mind addig, míg Várad török kézre juta.

41. Azon műhely onnan Erdélybe bé-jöve,
Szentzi helyhezteté bátorságos helyre ;
De nem sok időre Világból ki-méne :
Mester nélkül árván marada Műhelye.

42. Szebenből magához fogadja Kolo'svár,
Kit száz esztendővel már ez előtt Gáspár
Nyomtató-műhelyel ékesíte ; de már
Kopott fogyott mátrix, betű új mestert vár.

43. Olly Mester Erdélyben 's itt körül nem vala ;
A' Tipografia szintén meg-hanyatla,
Mint árva, tsak fogya, kopék, nem ujúla ;
Kiből e' Nemzetnek érkezék sok kára.

44. Látja ezt idvezült *Tótfalusi Miklós*
Széles Tudományú 's elmével hathatós,
E' mesterségben-is régen foglalatos,
Mestersége után hires, állapotos.

45. Ki e' Mesterségnek nem tsak színén kapott,
Hanem bellyeb mély titkaira bé-hatott,
Amsterdámban vetvén oly Fundamentomot,
Hogy az ő munkája tsudálatnék-még ott.

46. Mindenféle nyelvben és minden formában
Betűt metszhet vala nagyobbban 's apróbban ;
Ugy jár vala tudós keze az atzélban,
Mint másnak a' könnyen engedő viaszban.

47. Már e' Mesterségnek el-érte főb pontját
Könnyen nem-is hagyhatja-el Hollandiát,
Mert szép munkájának ott látja több hasznát,
Híresedik 's minden kívánja munkáját.

48. Elsőben nagy Hertzeg Kosmus megtalálja,
Gazdag Hetruria Felsőges nagy Ura ;
Hogy minden rendbeli Betűket tsinálna,
Mellyből lenne egy tellyes Tipographia.

49. Enged, és hozzá-fog, 's Betűt minden pontban
Metsze mesterséggel a' kemény atzélban,
Mellyből Matrixokat vere réz táblákra ;
Florentia ma-is ditsekedik abban.

50. Innocentius-is, ki tizen-egyedik
E' nevet viselő Pápa, igyekezik,

És minthogy mind akar, mind ki-is telhetik,
Ezen munkára Kis Miklós szállítatik :

51. Mentül szebb Betüket készítsen számára
Melly lenne mind bőven és minden formába,
Hogy az intéztetett szép Tipographia
Ezekből keljen-fel a' Vaticanumba.

52. De mind ezek után, a' mi nagyobb benne,
Betses szép munkája Ásiára mene ;
Georgia Országnak nagy fejedelme
Ily szándékkal lön, hogy új dolgot kezdene.

53. Tudniillik, állítna egy Typographiát,
Szemlélvén idegen Nemzetek példáját,
Metszené-ki az ő betűjök formáját,
Követvén született nyelvének mivoltát.

54. Kezdet szándékában igen gondolkozik :
Király Leveleit ide 's tova viszik,
Bizonytal igéri, ha ki találkozik,
Jutalmát el-éri ; de senki nem bizik.

55. Futtyák levelei széllyel Hollándiát,
Minden-felé viszik azoknak a' párját ;
Kis Miklós meg-értvén Király' akaratját,
Betük metszésére meg-indítja ujját.

56. Új dolgot próbála, de véghez-is vivé,
Idegen betűknek formájokat vévé,
Király kívánságát ditsérettel végzé ;
Mellyért hírt, nagy nevet, jutalmát-is nyeré.

58. Így munkája után meg-növen érteke ;
Mert a' nagy helyekről lön nagy jövedelme,
Mellyek terjedének néhány ezerekre :
Ezt mire fordítsa, azon jár elméje.

57. Tudja, hogy el-szűkült a' Magyar Biblia,
Melly szükségét nehezen pótol az Haza ;
Azért keresetét szentül arra szánnya,
Hogy ki-nyomtatását annak meg-indítsa.

59. Ahoz mér hát fogni, mellyhez köz értekkal
Fogtak másszor, avagy Fejedelm költségel (így)
Meg-próbálja maga keresett pénzével,
Maga ujjáival metszett betűivel.

60. Mondhatatlan nagy jót tön buzgóságában,
Isten 's Hazájához szent indulatjában ;
A' mi szűk és drága vala, hamarjában
Böv 's öltsová tévé mind a' két hazában.

61. De e' sem lön elég ; nagy szeretetivel
Emészttetvén Isten Háza' szerelmével,
Nem nyugszik-meg ; hanem jelen lételevel
Honn akar használni minden erejével.

62. Édes Hazájának mivel kormos füstje
Világosbnak tetszik, mint más Nemzet tüze,
Honnában keserű édesb, mint más méze,
Vágyakozik haza forró szeretete.

63. Nem hajt semmit, hogy itt bajosabb élete,
És olly messze esik kezdett szerencséje,
Melly messzse a' földtől fellegek teteje ;
Siet, mint a madár, elhagyott fészkére.

64. Fel-tette szép kintsel (igy) meg-rakni ez Hazát,
Görög, 'Sidó, Deák betükkal Cástáját ;
Ne tsudálná senki mások bölcdogságát,
Holott itt is elme talál materiát.

65. De az Isten' Uta 's emberek szándéka
Meszsze van egymástól, azt minden szem látja ;
Kis Miklós próbálja maga példájába,
Nem kell meszsze menni 's jöni bizonyrágra.

66. Tsendes parton üle 's élc Belgyiomban,
Haza jöve, 's esék nehéz háborúban ;
Szabadságból jöve szövvényes bajban,
Életét untató nyughatatlanságban.

67. Ott már gazdagula 's él vala kedvére,
Nem vólt világ szerint semmire szüksége ;
Haza jöve, hogy itt a' készből költene,
És ne lenne honnan tehetne helyébe.

68. Tudós Embereknek nagy szeretetektől
Meg-válék ki-terjett esmeretségektől ;
Hogy élne Istennek 's Hazájának szentől ;
Mindent félre téssen ilyen szeretetből.

69. Illy jó szándékának nem lön tellyes vége ;
Mert változó időnk szerentsétlenségbe
Boritá, bús, bajos és gondos életbe :
Igy sok változási ejték betegségbe.

70. Oda lön kezének 's lábának ereje ;
Nem lehet elmének kínos testben élte ;
Oda lön intézett sok haszon-tétele :
Sok nyavalyáinak Halál lön a' vége.

71. Sirasd Magyar Nemzet károdát ő-benne,
Zárjad-bé kintsedet Koporsóba véle,

Nints dítsekedésed 's nem-is lehet ebbe ;
Hoszszerű 's bizonytalan reménség helyette.

72. Sírassátok Skólák benne károtokat,
Tudósok illy ékesgető tagotokat !
Nem nézi idegen szükült sorsotokat,
Nem ócsítja, mint ez, Könyvbéli árukat.

73. Közleb, véle együt szenvedett hü Társa
Orczádat szemedből könyved árja mossa !
Oda lön szivednek kívánatos mássa,
Kiben volt Lelkednek méltó vidámsága.

74. Sírasd neveletlen két Árva Leánya !
Nints már reménséged ; tsak egyedül abba,
Kinek dítsekedő Titulussa tartja,
Hogy ő az el-hagyott Árváknak az Atyja.

75. Magát mi illeti: siet ő a' tzelra,
Hátra sem tekinthet oda volt vágyása :
Melly kéz őt' fel-fogta, bizony nem mostoha,
Nem fél változástól, olly' jóba merült ma.

76. Sietsz boldog Lélek ! de mi nem botsátunk,
Numidiából-is köveket hozatunk,
Példára azokból Oszlopot tsinálunk,
Emlékezetedre arra igyen irunk :

77. Tótfalusi Miklós nyugoszik ez helybe ;
Magyar-Ország szülte, Erdély felnevelte ;
Hollandia nagy dolgokra készítette ;
De, a' mint intézte, nem adta szerentse.

78. Mondjad úton-járó, Nyugodjék-meg teste !
Búsult lelkének lett Isten Bekesége :
Idegenségünket az Isten ne nézze ;
Támaszson Hazánknak inkább mást helyette !

TARTALOM.

I.

MISZTÓTFALUSI KIS MIKLÓS. 1650—1702.

Bevezetés. (3—6. lap.)

ELSŐ KÖNYV.

DEÁKÉVEK.

I. Alsó-Misztótfalu, Kis Miklós szülőfölte. Kis születése. Tanulása szülőföldén. Nagybányán. A nagybányai iskola. Tanárai. Horti István, nagybányai lelkész. Pártfogója lesz Kisnek. (7—12. lap.)

II. A nagy-enyedi collegium. Hírneve. Kis oda megy tanulni. Ölyvesi Balázs, Kis tanítója. A collegium tanárai. Csernátóni Pál pædagogiai elvei. Descartes hatása. A Coccejanismus külföldön és nálunk. Dési Márton. A Coccejanus-pör. A radnóti zsinat. Nadányi János. Tanársága. A tanulók tüntetnek ellene. Eltűnik Nagy-Enyedről. (12—20. lap.)

III. A nagy-enyedi tanulóifjúság gazdálkodása. A gazdaságot kezelő tisztviselők Kis Miklós, mint czipókiosztó (præbitor). Anekdota a cséplő orosz munkásokról. Kis mint contrascriba. Megválasztatása. Tiszte. Præceptor lesz. Népszerűsége. Az ifjúság tüntetése Ladiver ellen. (21—25. lap.)

IV. Az iskolai rektorság intézménye. Kis, mint fogarasi rektor. Horti István fogarasi lelkész. Kis mint «scholamester.» Zeneértő. Jó kántor. Közkedveltség. Ölyvesi Balázs. A fogarasi rektorság jövedelme. (26—28. lap.)

MÁSODIK KÖNYV.

AMSTERDAMBAN.

I. A magyar bibliafordítás nemzeti és irodalmi jelentősége. Pártfogói a fejedelmek és főurak. Teleki Mihály. Érdeklődése a magyar biblia iránt. Levele Horti Istvánhoz. A biblia amsterdami Janson-féle kiadása. Újabb kiadás terve. Nehézségei. Tofeus Mihály püspök kezébe veszi ez ügyet. A Gilányi Gergely végrendelete. A végrehajtás nehézségei. Tofeus beszéde Apafi Anna ellen. Sikere. (29—42. lap.)

II. M. Kis Miklós jövőre vonatkozó tervei. Pápai Páriz tanácsa. Felvállalja a tervezett bibliakiadás nyomdai javítását. A könyvnyomtatás külföldön. Hollandia. Kis útra kél. Amsterdam. Leyden. Utrecht. Amsterdam. A Blæu-nyomda. Berendezése. Kis fölkeresi. Tanulónak szegődik. A betűöntés. Haladása. Levele Párizhoz. Páriz válasza. (42—52. lap.)

III. A biblia kiadásának szüksége. Az új kiadás terve. Kis a könyvnyomtatás meg-

tanulására szenteli életét. Hazulról kapott értesülései. A szamos-újvári gyűlés határozatai a bibliakiadásról. A Tofeusnak adott megbízás. A Kisre vonatkozó tervek. Kis merész elhatározása. A kiadásra szánt összeg sorsa. Előkészületek. A hazai politikai viszonyok. Pataki levele Kishez. Kis elhatározza, hogy maga költségén nyomtatja ki a bibliát. Amsterdami életmódja. A biblia-correctio nehézségei. Kis eljárása. Correctorsegédei. A javításban követett elvei. Példák javításaira. (53—64. lap.)

IV. Az egyház eljárása a bibliai szöveg megrontóival szemben. Bibliajavitók. Estienne Henrik és a Sorbonne. A hollandi biblia revisiója. Hírek Kis javításairól. Az otthoni ingerültség. Kolozsvári István tanár küldetése. Tájékoztatlansága. Kis levele Teleki Mihályhoz. Megmagyarázza javításait. Levelének hatása. Kolozsvári Berlinben. Haza írt levelei. Hollandiai útja. Kis pártfogói. Dési közbenjárása Telekinél. Nézetei a bibliajavításról. Kolozsvári Amsterdamban. Le-

akarja beszélni Kist a nyomtatás folytatásáról. Az amsterdami consistorium elé idézti. Pervesztes lesz. Kis befejezi a biblia nyomtatását. Levelei Telekihez és Patakihoz. Új-Testamentum és Zsoltárkiadása. (65—83. lap.)

V. Kis amsterdami élete. Jövedelme. Pártfogolja Töltési Istvánt. Betűmintái. Hírneve. Keresettsége. Érintkezése Artsil, georgiai királylyal. Georgiai betűket metsz. Artsil levele Amsterdam polgármesteréhez. Kis művészi ügyessége. III. Medici Cosimo. Kísnél rendel nyomdafelszerelést. Firenzébe hívja. Kis művészetének jövedelmezősége. (83—92. lap.)

VI Bethlen Miklós levele Kishez. Telekinek megtetszik Zsoltárkiadása. Pénzt gyűjt Kis számára a fogarasi országgyűlésen. Kis vonakodik a segélyt elfogadni. Hazakészülődése. Bevásárlásai. Utrakelése. Lengyelországi szerencsétlensége. Az «Aranyos bibliákat» lefoglalják. A lengyel királyhoz megy panaszra. Apafi közbenjárása. Megszabadulása. (92—101. lap.)

HARMADIK KÖNYV.

A KOLOZSVÁRI «VASMŰVES».

I. Erdélyi állapotok a tizenhetedik század végén. Apafi halála. A nép elszegényedése. Az erkölcsök süllyedése. Kis megérkezése Magyarországra. Kassán. Debreczenben. Könyveit vásárra bocsátja Árszabás. Teleki pártfogása. Jövőre vonatkozó tervei. (103—110. lap.)

II. A könyvnyomtatás Kolozsváron. Az erdélyi református egyház nyomdájának története. Kis letelepszik Kolozsváron. Átveszi az erdélyi ref. egyház és a kolozsvári egyház nyomdáját. Feltételei. Kis Miklós közkedveltsége. Pártfogói. Nősülése. Neje családi viszonyai. A kolozsvári piac. Kis gazdálkodása. Nyomdaberendezés. Kis ambíciója. Külföldiek véleménye a magyar nyomtatásról. Kis nyomtatványainak szépsége. Kiválóbb kiadványai. (110—121. lap.)

III. Kis Miklós mint könyvnyomtató és corrector. Előtanulmányai. Orthographiai elvei. A tudós könyvnyomtató.

Orthographiájának alkalmazása. Újításainak ellenségei. Kis mint könyvcenszor. Páriz «Ars Heraldicá»-ja. Halotti oratio Bethlen Elek felett. A «Monodia Apafiana.» Javítások a Catechismusban. Szatmári Pap János. A correctorok botlásai. Az «őreg» Catechismus. Verbőczi «Tripartitum»-a. Molnár Gergely latin nyelvtana. Kis átdolgozása. ABCkiadása Páriz biztatása. A «Morum praecepta» javítása. Az «Asszonyokról» szóló kiadványa. Kalendarium. Halotti oratójja Bethlen Elek felett. «Siralmas panasz»-a Kolozsvár égéséről. A kortársak kritikája. Ellenségek és jóakarók. (121—140.)

IV. Kisnek a közműveltség előmozdítására czélzó tervei. Zsoltárkiadásának előszava. Kiadja Szőnyi «Magyar Oskolá»-ját. Nézetei a nemzeti nyelvtan iskolázásról. Irodalmi viszonyok külföldön és nálunk. Kis panasza. Papírmalom felállítására vonatkozó tervei. A hazai papir-

malmok. Kis betűöntőműhelye. Mesteremberek. A könyvek kelendősége. Kis jövedelme és kiadásai. (140—152. lap.)

V. Az egyházi könyvnyomtató kiváltságai. Kis vesződségei. Kolozsvári papok és tanárok lenéző bánásmódja vele szemben. A keresdi út. Kis ellenségei. Az «Apologia Bibliorum» irásának körülményei. Kis mint orthographus. Az «Apo-

logia» eszmemenete. Ellenei boszúja. Zaklatások és vádak. Ügye a püspök elé kerül. Elkeseredése. «Maga személyének mentsége.» Hangjának szenvedélyessége. Hatása. Bánffy György megsértődése. Kis ekkleziásokvetése. «Retractatio.» Folyamodása. Betegsége. Halála és temetése. (152—186. lap.)

FÜGGELÉK.

I. Kis Miklós a nemzeti nyelvű iskolázásról. II. M. Kis Miklós levelei. 1. Teleki Mihályhoz és Tofeus Mihály erdélyi-

püspökhöz. 2. Pataki István kolozsvári tanárhoz. 3. Teleki Mihályhoz. III. M. Kis Miklós végrendelete. (187—208. lap.)

II.

PÁPAI PÁRIZ FERENCZ. 1649—1716.

Bevezetés. (211—213. lap.)

ELSŐ KÖNYV.

A TANULÓ.

I. A Páriz-család. Páriz Imre dési lelkész. Nősülése. Családja. P. Ferencz születése. Gyermekkora. Tanulás otthon. A Páriz-család Gyula-Fehérvárra költözik. II. Rákóczy György veszedelme. Gyula-Fehérvár pusztulása. A Páriz-család Beszterczen. Visszaköltözés Gyula-Fehérvárra. (215—219. lap.)

II. P. Ferencz tanulása Gyula-Fehérváron. Kolozsvárott. Tanárai. A besztercsei magyar iskola. Páriz Imre halála. Maros-Vásárhelyi tanulás. Páriz tanítója Fogarasi Mátyás. (219—222. lap.)

III. A gyula-fehérvári főiskola áthelyezése Nagy-Enyedre. Páriz idejő tanulni. Kézdi-Vásárhelyi Péter. Enyedi Sámuel. Csernátoni Pál. Nadányi. Csengeri K. István. Páriz tanuló-evei. Nevelősége. Nagy deák lesz. A deákok testületi szervezete. Tisztviselők. Præceptorok. Alumnusok. Páriz alumniát kap. Atyja halála. Páriz mint család fentartó. Contrascriba lesz. Búcsú a nagy-enyedi collegiumtól. (223—227. lap.)

MÁSODIK KÖNYV.

AZ ORVOSNÖVENDEK.

I. A külföldi iskolázás. Páriz útrakelése. Kolozsvári időzése. Utazás Magyarországon. Ratibor. Boroszló. Páris nyelvismere. Útitárs. Berlinben. Megérkezése Lipcsébe. (229—235. lap.)

II. A depositio szertartása. Páriz fölvetetik a lipcsei egyetemre. Kalandozása. Drezdában. Drezda látványosságai. Útra-

kelése. Heidelbergi tanulása. Kitüntetése. (235—242. lap.)

III. Baselben. A baseli egyetem orvosi kara. Tanárai. Páriz, mint tanuló. Bauhin és Glaser. Boncztani előadások. Burchard. Patin gyűjteményei. (242—246. lap.)

IV. Páriz, mint doktorjelölt. Doktori

értekezése. A vitagyűlés lefolyása. Doktorrá avatás. Doktori lakoma. (242—252. lap.)

V. Páriz vallásossága. Naplójába tett bejegyzései. Glaser halála. Páriz emlékbeszédet tart felette. A baseli egyetem

orvosi karának assessora lesz. Haza utazás. Baden. Zürich. Regensburg. Schaffhausen. Bécs. Buda és Pest. Debreczenben. Megérkezés Kolozsvárra. (253—256. lap.)

HARMADIK KÖNYV.

A TUDÓS PROFESSZOR.

I. Az orvosi rend a xvii. században. Chirurgusok és vándorborbélyok. Kuruzslók. Városi physicusok. Egyetemi szakképzettség. Páriz, mint orvos. Városi orvosnak hívják. Földváron telepszik le. Megnősül. Praxisa. Udvari orvos lesz. Nagy-Enyeden tanárnak választják meg. Tanártársainak magatartása. Beiktatása. Tantárgyai. Gyógyszertárt rendez be Nagy-Enyeden. Apafiné és a fejedelem gyógykezelése. A fejedelem halála. (257—265. lap.)

II. Páriz latin költeményei. A «Carmen seculare.» A főiri temetések gyászpom-pája. Halotti emlékversezet. Az «Életnek könyve.» Gr. Teleki Sándor lakodalma. «Isák és Rebeka házassága.» (265—275. lap.)

III. Páriz vallásos tárgyú művei. «Pax

aulæ.» «Pax sepulcri.» A «Rudus redivivum.» «Ars Heraldica.» A magyar orvosi irodalom a xvii. században. A «Pax corporis.» (276—289. lap.)

IV. Nagy-Enyed veszedelme (1704). Tanárok és tanulók menekülése. Páriz Károlyi Sándornál. Szatmár-Németiben. Gr. Károlyiné pártfogása. II. Rákóczy Ferencz. A debreczeni dicapénz. A «Pax crucis.» Szótárirodalmunk a xvii. században. Páriz Dictionariuma. Forrásai. Előszava. (290—301. lap.)

V. Páriz visszatérése Nagy-Enyedre. A rudus redivivum. Iskolai pénzalap teremtése. Az odera-frankfurti alapítvány. Angol segély. Páriz mint tanár. A tanulók féltelensége. Tanítványainak hálátlansága. Panaszlevél Páriz ellen. Páriz halála. Érdemei (301—312. lap.)

FÜGGELÉK.

Pápai Páriz Ferencz verse a könyvnyomtatásról és M. Kis Miklósról. (314—322. l.)

KÉPEK.

ÖNÁLLÓ KÉPEK :

Deák és senior a xvii. században. Cserna K. rajza	18
Utrecht	66
Artsil georgiai király levele Amsterdam város polgármesteréhez. 1686 decz. 17.	89
Apafi Mihály arcképe.	111
.....	
Pápai Páriz Ferencz arcképe. Cserna K. rajza eredeti metszet után	209
Kórház belseje a xvii. században	248

A SZÖVEGBE NYOMOTT KÉPEK :

Czímlap, Cserna K. rajza	1	XI. Incze pápa	93
Könyvnyomtatói jelvények. (Fejkép)	3	A varsói királyi palota	98
Könyvnyomtatók	6	III. (Sobieski) János lengyel király	99
Fogaras	9	III. (Sobieski) János lengyel király	
Nagybánya	11	névalírása	100
Ölyvesi Balázs névalírása	13	A Blæu-könyvnyomtatóczég vignettája	101
Kereszturi Pál névalírása	15	Kolozsvár a XVII. században	105
Coccejus János	17	Kassa látképe	109
Nadányi János névalírása	20	Bethlen Miklós névalírása	114
Csernátoni Pál névalírása	24	Haller «Hármas História»-jának dísz-	
Fogaras	25	címlapja	119
Misztótfalusi Kis Miklós névalírása	27	Kép Baranyi «Viaticum spirituale»	
A Blæu-könyvnyomtatóczég emble-		című művéből	120
mája	28	Baranyi «Viaticum spirituale» cz.	
Amsterdam	31	művének díszcímlapja	123
A Janson-féle amsterdami biblia (1645)		A «Compilatae Constitutiones» cím-	
címlapja	34	lapja	125
Teleki Mihály	37	Verbőczi «Tripartitum»-a	129
Horti István névalírása	43	Husztai «Paraditsom kertetske» cz.	
Blæu Vilmos a B.-nyomda újjászere-		művének címlapja	131
vezője	47	A «Comico-tragedia» címlapja	133
Amsterdam	52	A «Siralmas panasz» címlapja	135
Apafi névalírása	56	A «Siralmas panasz» kezdő sorai	137
Misztótfalusi Kis bibliájának cím-		Ember Pál «Gárizim és Ébál» című	
lapja	63	művének címlapja	139
Kaposi Sámuel névalírása	67	Kaposi «Memoriale Hebraicum» cz.	
Tofeus Mihály névalírása	69	művének címlapja	149
Apafi Mihály	71	Keresd	158
Teleki Mihály névalírása	73	Veszprémi István névalírása	161
Dési Márton névalírása	77	Az «Apologia Bibliorum» címlapja	164
Kolosvári István névalírása	78	Csepregi Turkovics Mihály név-	
M. Kis «Új-Testamentum»-kiadásának		aláírása	169
címlapja	82	Bánffy György névalírása	177
M. Kis «Dávid Soltári» kiadásának		Az «Erdélyi Féniks» címlapja	184
címlapja	84	Misztótfalusi Kis Miklós sírja a ko-	
III. Medici Cosimo	91	lozsvári temetőben	187
Czímlap, Cserna Károly rajza	209	Páriz orvos-doktori értekezésének	
Kezdőkép, Cserna K. rajza	211	címlapja	247
Orvosi és írói jelvények. Cserna K.		A «Vota solennia» címlapja	249
rajza	213	Doktorrá avatás a XVII. században	251
Nagy-Enyed	217	Basel	256
A dési ref. templom	221	A nagy-enyedi collegium	259
Besztercze a XVII. században	222	Földvár	262
Drezda	227	Gyógyszertár a XVII. században	263
Lipce a XVII. században	231	Bornemisza Anna névalírása	294
Nyilvános boncztani előadás a XVII.		Páriz «Carmen seculare» cz. művé-	
században	245	nek címlapja	265

	<i>Lap</i>	<i>Lap</i>
A «Tristium levamina» cz. mű cím- lapja	266	Az «Ars Heraldica» cz. mű címlapja 283
Az «Igazság koronája» cz. mű cím- lapja	267	A «Pax corporis» cz. mű első kiadá- sának (1692) címlapja 288
Az «Izsák és Rebeka» cz. verszet címlapja	271	A «Pax corporis» bővített kiadá- sának (1695) címlapja 290
A «Pax animæ» cz. mű címlapja 276		A «Pax crucis» címlapja 295
A «Pax aulæ» cz. mű címlapja 278		Páriz «Latin-magyar szótára» első kiadásának (1782) címlapja 297
A «Pax sepulcri» cz. mű címlapja 279		Páriz «Latin-magyar szótára» szebeni kiadásának (1782) díszcímlapja 299
Páriz névalírása	280	Párizné névalírása 309
A «Rudus redivivum» cz. mű cím- lapja	281	Záróvignetta. Cserna K. rajza 312

MEGJEGYZÉSEK A KÉPEKRŐL.

ÖNÁLLÓ KÉPEK :

A debreczeni deák és senior a XVII. században cz. kép Cserna Károly festőművész eredeti rajza. Az elsőhöz alapul azon rajz szolgált, melyet Szücs István tett közzé «Debreczen város története» cz. műve 3. kötetében. E deákvisélet kötelező használatát Bethlen Gábor megbízásából I. Rákóczy György rendelte el 1624-ben. Leírása következő: Bokáig érő kapcsos dolmány, zöld tóga (innen tógátus deákok) sárga zsinórral; hosszú nyestes süveg vagy «sinkó», felül zöld foszlánnyal. A senior egyenruhájának rajza a debreczeni ref. collegium anyakönyvtárában őrzött múlt századi olajfestmény után készült, melynek cinkographiai hasonmása az iskola millenaris értesítőjében is (144 lap) megjelent.

Utrecht látképe az «Arcadie Hollandaise» (Amsterdam) című műben közölt rézmetszet reprodukciója.

Artsil georgiai királynak Witsen Miklós amsterdami polgármesterhez írt eredeti levelét WITSEN «Nord en Oost Tartarye» (Amsterdam 1692) című művéből közöljük a müncheni udvari és állami könyvtár példányából. Ugyanitt a 327. lapon hasonmásunknak a következő hollandi fordítása olvasható: «Door Gods genade, Artschillus Bagarationus, uit den huize van David, de twee en veertighste

Koning van Iberia en Gacketti, enz. Nær voorgænde dankzegging æn onzen Heere Jesus Kristus, niet minder in dit ons tegenwoordigh ongeluk, als eertyts gelukkiger, in onzen koninglyken throon gestelt. Wy zenden dezen brief æn UE., voorzichtige en deughtzame Herr *Nicolaes Witsen*, om kennis en vruntschap te maken in een zuivere liefde met U heldere en eerlyke man. onder de wyzen van de Hollantsche republiek, tot Burgermeester en mede-bestierder van de machtige stadt Amsterdam verkooren, enz. Wy hebben het onzes pflichts geacht, met deze onze brief UE. te bedanken, voor genomene moeite in, enz., en bidden ernstelyk, dat alzo wilt voortgæn, enz. De Almachtige Godt overstolpe UE. met volle genøgen, en zyne genade, Mosco, den 17 December, in 't jar des Werelts, 7195 » Brosset, ki a levelet a hasonmás alapján szintén lefordította, a levél baloldali szélén közölt pecsétnyomatot is leírja. A pecsét négy részre oszlott mezéjében a jobb- és baloldalon ez áll: «Megesküdt az Úr Dávidnak igazsággal és azt meg nem másítja: a te ágyékok gyümölcsét ültetem a te székedbe, ha megörzendik a te fiad az én törvényemet». (Zsolt. 132. 11. 12.) A mező felső részében korona, köpeny, két pallostartó angyal, ke-

reszt, félhold, kulcs, dárda és georgiai betűkkel e felírat: «keresztrefeszítés» látható. Az alsó mező jobb oldalán levő szöveg olvashatatlan, a baloldalon ez áll: «Isten akaratából» (BROSSET, Hist. de

la Géorgie 6. tom. (2. part. livr. 2.) 351. l.)

Apafi Mihály arczképe az Ernst Lajos gyűjteményében lévő eredeti metszetről készült.

Pápai Páriz Ferencz arczképét Cserna Károly festőművész rajzolta a Pápai Páriz «Dictionarium Latino-Hungaricum» cz. műve nagy-szebeni 1782-iki kiadása előtt közölt metszet után. E metszet körírata

szerint Párizt 52 éves korában ábrázolja.

A 17-ik századi kórház belsejét ábrázoló kép Bosse (1602—1676) metszete után készült.

A SZÖVEGBE NYOMOTT KÉPEK:

A Czímlepot, Könyvnyomatatói jelvényeket, Könyvnyomatatókat, Fogarast (fejkép) *Amsterdamot* (fejkép) ábrázoló képeket Cserna Károly rajzolta.

Nagybánya képe Jaschke Ferencz «Nationalkleider, Trachten und Ansichten von Ungarn (Wien 1821)» cz. művében közölt vízfestményről készült, a M. Nemzeti Múzeum könyvtárában lévő példányból.

Coccejus János arczképe Blotelingh rézmetszete Palamedes Antal festménye után. Megjelent a «J. Cocceii Lexicon et commentarius sermonis Hebraici et Chaldaici Vet. Test. Amstelodami 1669.» című mű előtt. Aláírása: «JOHANNES COCCEJVSS. THEOLOGICÆ PROFESSOR in Academia Lugdunensi. Natus Bremæ A. 1603. 30. Julij. 9. Aug.

Optimus interpres sanorum et mysta sacrorum Nec levior quodcunque patet sapientia. quicquid Aut Oriens sonat aut Hellas Priscive Latini. Coccejus sic ora decens oculosque ferebat.

ŷ. F. Gronovius.

Fogaras képe Dörre Tivadar eredeti felvétele.

A Blaeu amsterdami könyvnyomatató-czég emblemája Baudet «Leven en werken van Willem Jansz. Blaeu. (Utrecht 1871) cz. művében közölt facsimile reproductiója.

Szintén innen vettük *Blaeu Vilmos* (1571—1638) arczképét, mely Falck J. metszete után készült.

A Janson János által Amsterdamban 1645-ben nyomtatott Károli-féle *biblia*

Magyar Tört. Életr. 1898.

czímleppja a budapesti m. kir. egyetemi könyvtár példányáról készült, ugyaninnen való *Misztótfalusi Kis bibliájának* (Amsterdam 1685) címleppja.

Teleki Mihály arczképe a gróf Teleki Sándor birtokában lévő egykorú olajfestményről készült.

Amsterdam látképe az «Arcadie Hollandaise, ou collection choisie de six-cent vues pittoresques» cz. mű 2. füzetében 26. sz. a. közölt rézmetszetről készült.

Apafi Mihály arczképe Sandrart Jakab egykorú metszete után készült. Eredetije Ernst Lajos úr gyűjteményében.

Az «*Új-Testamentum*», *Baranyi Pál* «*Viaticum spirituale*» cz. műve, *Verbőczy* «*Tripartitum*»-ának címleppjai a Magyar Nemzeti Múzeum könyvtárának példányairól vették.

A *Baranyi* «*Viaticum spirituale*» cz. művéből közölt kép felírata az eredetiben: «*Omnia concentrat*» s aláírása:

«Vt tubus æthereo radiantia sydera campo
Claudit, Diva meis nomina claude fibris,
Vos quoque cælestes, peregrinum claudite fibris
Me Patriæ Cives ad Patriam este Duces.»

Haller János «*Hármas Históriaja*»-nak díszcímleppja szintén a Magyar Nemzeti Múzeumi könyvtár példányáról készült. Mint Ráth György főrendiházi tagtól értesülünk, e címlepp metszője Hofmann volt. Ha e szerin e címleppot nem maga Misztótfalusi Kis metszete, mint eddig többen hitték, de az ő terve szerint és megrendelésére kellett annak készülni

mivel e képen a «Hármas História»-nak mind a három része (Nagy Sándor, a Gesták és a Trójai Háboru) fel van tüntetve, már pedig e három különféle mű a magyar fordításban csak véletlenül került együvé s egyetlen külföldi kiadást sem ismerünk, hol ezek együtt jelentek meg s következőképen a melyeknél e címnap használható lett volna.

A «*Dávid Soltári*» amsterdami kiadásának címlapja a pozsonyi ev. lyceum könyvtárának egy colligatumából vétetett, mely e művön kívül Balassa és Rimai énekeinek 1692-iki debreczeni kiadását s egy címnap nélküli művet tartalmaz «Buzgó imádságok» lapfelírással. Egyik mellékcímnap tanúsága szerint e csonka mű Szathmár-Némethi Mihály «Mennyei tárház kulcsa» cz. műve. (Kol. 1685.) V. ö. a 191. lappal.

III. *Medici Cosimo* arczképe *Garcia* rajza Yriarte Károly «Florence» cz. díszművének reproductiója után.

IX. *Incze pápa* arczképe a «Theatrum illustrium principum» egykorú metszete után készült cinkographiai hasonmás.

III. *(Sobieski) János lengyel király* arczképe egykorú festmény az Eszterházy hercegek fraknói várkastélyában.

A *Blaeu-könyvnyomtatócég* vignettáját Baudet «Leven en werk van W. J. Blaeu» cz. műve 35. lapjáról vettük.

Kolozsvár XVII. századi képe egykorú eredeti metszet reproductiója.

Kassa látképe Cserna Károly eredeti rajza.

A «*Compilatae Constitutiones*», *Husztii* «*Paraditsom kertetske*», *Ember Pál* «*Gárizim és Ébál*», az «*Erdélyi Féniks*» címlapjai a budapesti egyetemi könyvtár példányairól készültek. *Ember Pál* műve *Kis nyomdájának* egyik utolsó terméke és szembeütően mutatja azt a hanyatlást, mely a tulajdonos hosszas betegsége miatt csakhamar bekövetkezett.

A «*Comico-Tragoedia*» unicum az «*Erdélyi Múzeum*» könyvtárában; ugyanezen könyvtár példányáról reproductáltattuk a *Kapusi* «*Memoriale Hebraicum*» című művének címlapját.

A «*Siralmas panasza*» címlapja és kezdő sorai a kolozsvári unitarius főiskola példányáról készült.

Keresd Dörre Tivadar eredeti rajza.

Az «*Apologia Bibliorum*» címlapja a M. T. Akadémia példányáról készült.

Misztófalusi Kis Miklós sírjáról eredeti fényképfelvételt Gyalui Farkas kolozsvári egyetemi könyvtárőr szives közvetítésével a Dunszky testvérektől kaptunk. A sírfelirat olvasását I. Pápai Ferencz verse végén. Eltérés a Páriz közlése s a sírköszöveg között csupán e két sorban van:

Hollandia betűmetszésre s öntésre
Sok nemzetek nyelvén hírrel készítette.

A halálára irt gyászlapon, az emlékszerzők között ott találjuk a Csepregi Turkovics Mihály, Vizaknai Bereczk (Briccius) György, Köröspataki Ferencz, számos tanuló és őt könyvnyomtató (Fekete Jakab, Nemeti Mihály, Tegledi Pap Sámuel («lamentatur praesidium celeberrimum ac compatrem suum»), Heltzdörffer Mihály, Miskólczi Cs. Ferencz («magistro suo»). Mutatványul álljon itt egy e még kiadatlan versekből, a melyet a marosvásárhelyi Teleki levéltárban őrzött második ismeretes példány töredékéről közlünk: *Defuncti querimoniae ac lamentationes*:

«Finem arumnarum longique levamina morbi
Iam video. Lux nulla meae secura quietis
Hactenus affulsit; dum primi spicula ferri
Obterit una dies, geminas secutura sagittas
Cuspidae et verso fugientes dirigit arcu.
Affigitque meis edocto pollice venis!
Vixi inter spinas; patriaque remotus ab oris
Extera puniceae miratus regna roseti.
Erubui, quanto gentis violaria nostra
Sint obducta situ, quanto squallore laborent
Unus ego et solus praerupta mole nitori
Consului, efformando typos matresque typorum,
Quas prius Hungaricus nondum conspexerat orbis
Viderunt Angli. Batavi Gallique figuras,
Miratique meas, totum sparsere per orbem,
Quae via virtuti nostro sit aperta labore.
Vidit et Etruriae notissima gloria terrae
Dux, Tyberique marique potens, ac captus amore,
Nos vocat ad proprios pulchra mercede Penates.
Sed quia plura solo debebat cura paterno,
Transylvaniacas dominis revocantibus urbes,
Instar apic, dulci repletus melle, reviso.
Quanta tuli, hic feci, sudavi solus et alsii,
Non ignara mali patria attestabere tanti!
Qui tamen hinc fructus veniunt? quae praemia
[surgunt?]
Crux gravior peiorque novis tentatio satis

Pullabat, adventant noctes, inimica salutis
 Debilitat fractæ vires injuriâ mentis!
 Penituit rediisse tuas ô patria ad oras
 Non semel et duros dolui vidisse Penates!
 Iam salve æternumque vale! post funera nostri
 Sis memor: et si quid merui; sunt ecce relictæ
 Quas, rogo, suscipias inopes et protege fentes»

Aláírása: «Hæc ab ore sæpius excepta

A *Czímlepfot, Kezdőképét, az Orvosi és írói jelvényeket, a Záróvignettát*, valamint *Nagy-Enyed és a Nagy-enyedi collegium* mostani képét Cserna Károly rajzolta. Szintén tőle való *Lipscé* távlati képe (előtérben az egyetemmel) Bruin «Theatrum præcipuarum urbium» vi. (Köln. 1618.) cz. műve után.

A *décsi ref. templom* Weinwurm cin-kographiája eredeti fényképről.

A *XVII. századi Besztercze képe* Tröster «Teutsche Daciâ»-jában (Nürnberg, 1666.) jelent meg.

Drezda és Basel képe, mindkettő Merian Máté rézmetszete: az előbbit a «Topographia sup. Saxonix», az utóbbit «Top. Helvetix» (Frankf. 1650. és 1642.) cz. műből vettük

A *nyilvános bonczteni előadást* ábrá-

viventis charissimi sui compatriis, arenti vena deproperabat *Georgius Briccius Vizaknai*, med. doct. et excell. gubernatoris corporalis physicus.» A nyomtatvány alatt: «*Claudiopoli, Excusum Anno 1702.*»

A *záróvignettát* Haller «Hármas História»-jából vettük, Emich Gusztáv úr példányáról.

zoló kép Stock András. a *Doktorrá avatás* Puschner metszetéről készült.

Földvár képét Hunfalvi «Magyarország és Erdély eredeti képekben» cz. munkájából vettük.

A *gyógyszertár belsejét* feltüntető metszetet Jost Amman «Eygentliche Beschreibung Aller Stände (Frankf. 1568.)» cz. műből vettük.

A «*Disputatio*», «*Vota solennia*», «*Car-men secularè*» czímleppai az Erdélyi Múzeum Egylet, a «*Tristium levamina*», a «*Rudus redivivum*» czímleppja a m. tud Akadémia, a «*Pax aulae*», «*Pax sepulcri*» s a «*Dictionarium*» szebeni kiadásának diszcímleppja a M. N. Múzeum, az «*Igazság koronája*» czímleppja nm. báró Radvánszky Béla úr, a többi nyomtatványok czímleppjai a budapesti egyetemi könyvtár példányairól reproducáltak.

A NÉVALÁÍRÁSOK KELTE:

Ólyvesi Balázs névaláírásának hasonmását a nagy-enyedi tanulóifjúságnak Nadányi ellen Teleki Mihályhoz intézett panaszleveléről vettük, melyet huszonötön írtak alá. E panaszlevélen nincs datum, de fenmaradt egy tisztázata, Jáнки Márton collegiumi senior aláírásával s ebből megállapítható, hogy ez is 1673 ápril 3-án kelt. Eredetije a maros-vásárhelyi Teleki-levéltárban. *Miss. 2152. b/1* szám alatt.

Kereszturi Pál aláírása 1637 máj. 3-án kelt leveléről való. Eredetije az Országos levéltárban. (Rákóczy-levéltár.)

Nadányi János Pápai Párizhoz írt levelének kelte: Debreczen 1693 nov. 9. (Teleki-levéltár 2303. sz. a.)

Csernátóni Pál aláírását a Teleki-levéltár egy évnélküli okleveléről vettük.

mely egész Csernátóni kezeirása s e címet viseli: «Memoriale. A Pénznek, mely volt a felvert Deakoknál, feljedzése». (2304. sz. a.)

Misztótfalusi Kis Miklós autogrammját Amsterdam 1685. szept. 19-én kelt s Teleki Mihályhoz intézett leveléről vettük. (L. 80. lapon.) Megemlítjük, hogy kezdetben Kis Miklós — mint «Mentségé»-ben maga is említi, — «*Alsó-Misztótfalusi*» előnevet használt, így van beírva neve a nagy-enyedi iskola anyakönyvébe is: «*Nicolaus A. Misztótfalusi receptus Anno 1670 die 4. Novembris:*» de a Nadányi ellen beadott folyamodásban már (1673) «*Nicolaus M. Totfalusi SS. Theol. stud.*» aláírást találunk. Ez alakban használja ezután művei és nyomtatványai czímleppján. Egy kivételtől van tudomásunk

t. i. a Huszti «Paraditsom kertecskéje» címlapján (l. 131. lapon) *Tótfalusi* áll, de e rövidítést, úgy látszik, nyomda-technikai okok kívánták.

Horti István elismervénye Nagy-Enyeden 1695. jan. 25-én kelt. Eredetije Teleki-levéltár 2071. szám alatt.

Apafi Mihály névalírása 1662. szept. 7-én kelt leveléről. Gyula-fehérvári Levéltár.

Kaposi Sámuel névalírása Koncz József «A maros-vásárhelyi ev. ref. collegium története» (Maros-V. 1896.) cz. művében közölt autogrammhasonmásról készült.

Tofeus Mihály levele Vajda Lászlóhoz: Bogát 1678 júl. 24. Teleki-levéltár 2065. sz. a.

Teleki Mihály levelének eredetije az Országos Levéltárban. Kelte: 1678. ápr. 13.

Dési Márton és *Kolozsvári István* névalírásait a Teleki-levéltárban őrzött elismervényeikről reprodukáltattuk. Az előbbi kelte: Nagy-Enyed 1681 márcz. 25.; ez utóbbié: Fel-Enyed 1711. jan. 8. 2306 a/1—2. és 2323 a/1—3. sz. a.)

Sobieski János lengyel király névalí-

rásának hasonmása az Országos Levéltárban őrzött eredeti leveléről vétetett. 1674 febr. 27-én kelt.

Bethlen Miklós névalírása 1668 szept. 9-én Radnóton kelt leveléről. Eredetije az Országos Levéltárban.

Veszprémi István és *Bánffy György* névalírásait az Erdélyi Muzeumban őrzött Kemény-féle «Erdély története eredeti oklevelekben XXXVI. köt.» című gyűjtemény eredeti okleveleiről vettük.

Csepregi Turkovics Mihály névalírása Misztótfalusi Kis Miklósnak az Országos Levéltárban őrzött eredeti végrendeletéről vétetett.

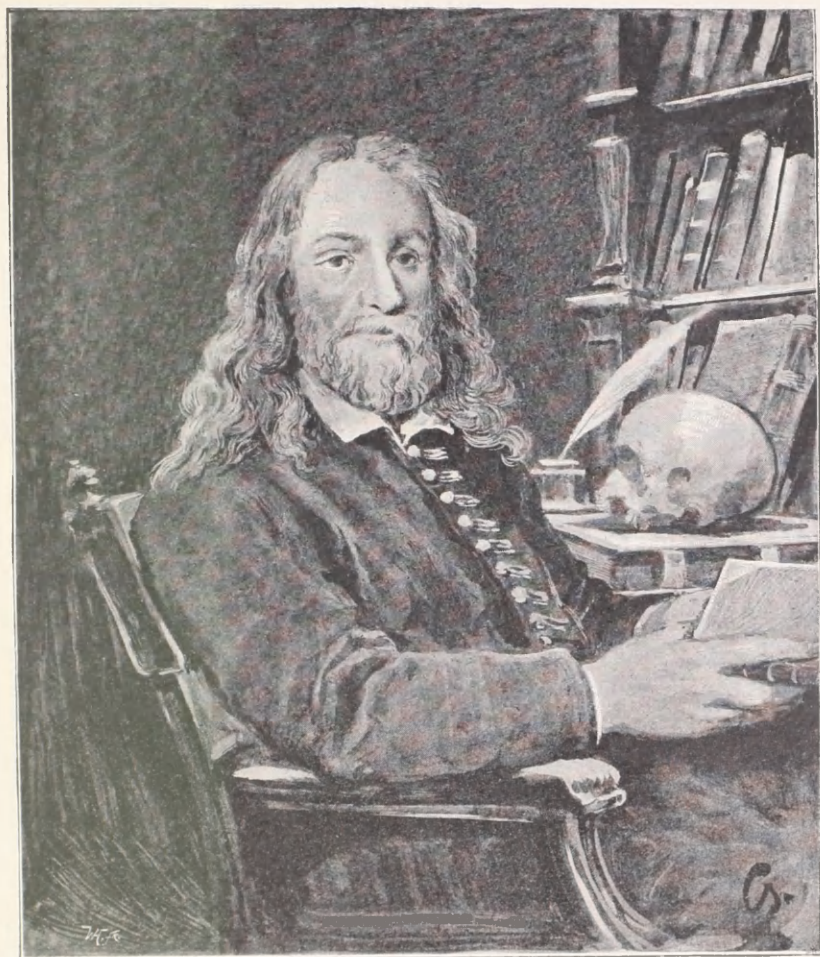
Bornemisza Anna névalírása 1670 márcz. 8-iki leveléről. Eredetije az Orsz. Levéltárban.

Páriz Pápai Ferencz és *Pápai Ferenczné* névalírásait a maros-vásárhelyi Teleki-levéltár eredeti leveleiről reprodukáltattuk. Keletük: 1710. ápr. 14. és 1721. sz. a.

Ez eredeti okmányokhoz nagymélt. gróf Teleki Géza úr szíves készséggel megadott engedélye után Koncz József levéltárnok közvetítésével jutottunk.

Igazítások. A 10. lapon levő jegyzetek 2. sorában *ki őt túlélte* helyett: a kit túlélte, 13. l. 2. jegyz. *tanulótárs* h. olv. ta-

nulótársai: a 65. lap kezdetére: IV, a 152. lapon: IV. helyett V. teendő.

PÁPAI PÁRIZ FERENCZ.

Cserna K. rajza eredeti metszet után.

